APAGA

Quarterly

آپاگا

فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی

An International Journal of Oriental Studies

ISSN 1682-5438

شماره ۸۸ زمستان(اسفند) ۱۴۰۰

No. 88, Մարտ, 2022

ԱՊԱԳԱ

Հանդես

APAGA

Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես

An International Journal of Oriental Studies

ISSN 1682-5438

Համար 88 Մարտ, 2022 թ.

No. 88 March 2022

ԱՊԱԳԱ Համար 88 Մարտ, 2022 APAGA

No. 88, March, 2022

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես

An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր

License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան

POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com

E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն Հայկական հարց

Անգլերեն Թրքացման ծրագիր

Պարսկերեն Հայ-իրանական կապերը

Contents

Armenian Armenian question

English Turkification

Persian I8an-Armenia relations

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 10000 ռիալ

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۸۸ زمستان ۱۴۰۰

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

پست الکترونیکی **apaga98@hotmail.com**

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی مناسبات ایرانیان و ارمنیان

ارمنی مسئله ارمنی

انگلیسی ترکسازی

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

Հայկական հարցի լուծման շուրջ

Նիկողայոս Ադոնց

(Մաս Ա)

Նիկողայոս Ադոնց

Նիկողայոս Ադոնցը (Տեր-Ավետիքյան) ծնվել է 1871թ. հունվարի 10-ին Հայաստանի Սյունիքի մարզի Բռնակոթ գյուղում (Սիսիան): Սովորել է Տաթևի ծխական դպրոցում, Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, այնուհետև՝ 1892-94թթ. Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիայում: 1899թ. ոսկե պարգևանշանով ավարտել է Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների և պատմա-բանասիրական ֆակուլտետները: Աշակերտել է Նիկողայոս Մառին: 1899-1901թթ. Եվրոպայում (Մյունխեն, Փարիզ, Լոնդոն, Վենետիկ) խորացել է բյուզանդագիտության մեջ: 1903-ին եկել է Կովկաս, Թիֆլիսում ուսումնասիրել վրացերեն, ածխատել է Էջմիածնի մատենադարանում: Այդ տարիներին Ադոնցը գրել է «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» (1908թ. ռուսերեն) մագիստրոսական դիսերտացիան, որը պաշտպանել է 1909-ին և դարձել Պետերբուրգի համալսարանի պրիվատ-դոցենտ: 1916-ին «Դիոնիսիոս Թրակացին և հայ մեկնիչները» (1915թ. ռուսերեն) աշխատության համար նույն համալսարանում արժանացել է բանասիրության դոկտորի աստիճանի և ստացել պրոֆեսորի կոչում: 1916-ին եղել է Էջմիածնում, Մուշում, Էրզրումում, մասնակցել Վանի հնագիտական արշավախմբին: 1917թ. ընտրվել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձու և պրոֆեսոր: 1920թ. մեկնել է Լոնդոն, ապա՝ Փարիզ: 1930-ին հրավիրվել է դասախոսելու Բրյուսելի համալսարանում և ղեկավարել նոր կազմակերպված հայագիտական ամբիոնը: «Բյուզանդիոն» հանդեսում և այլուր լույս են տեսել նրա արտասահմանյան տարիների լավագույն աշխատությունները: Ադոնցը մահացել է 1942թ. հունվարի 27-ին, Բրյուսելում: Նրա ձեռագրերը հանձնվել են Փարիզի Նուպարյան մատենադարարնին, իսկ գրքերը Բրյուսելի հայ գաղութին:

Ադոնցը թողել է շուրջ 80 հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներով գրված արժեքավոր գիտական աշխատություններ՝ նվիրված գլխավորապես հայ ժողովրդի միջնադարյան պատմությանն ու գրականությանը, հայ-բյուզանդական հարաբերություններին, հայ-հունական բանասիրությանը, առասպելաբանությանը, կրոնին, լեզվաբանությանը: Դրանք մեծ մասամբ կարճ, մենագրական բնույթի ուսումնասիրություններ են: «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» աշխատությունը 20-րդ դարի հայագիտության խոշոր նվաճումներից է: Այնտեղ մանրամասնորեն ուսումնասիրված են Հայաստանի պատմա-աշխարհագրական և

հասարակական-քաղաքական կառուցվածքի, հայ-բյուզանդական հարաբերությունների, նախարարական տոհմերի հետ կապված խնդիրները, առաջին անգամ գիտական վերլուծության է ենթարկված հայ ֆեոդալիզմի և հայ գյուղացիության մի շարք հարցեր:

Հետագայում Ադոնցը գյուղացիության պատմության խնդիրներն ավելի համգամանորեն քննել է «Հայ հին շինականությունը» (1927թ.) ուսումնասիրության մեջ: Մյուս ծավալուն աշխատությունը՝ «Արուեստ Դիոնիսեայ Քերականի և հայ մեկնութիւնք նորին», հայ-հունական բանասիրության մասին առաջին խոշոր գործն է: Գիտական բարձր մակարդակով Ադոնցը վերլուծել է Թրակացու քերականության հայերեն թարգմանությունը և նրա վեց հայ մեկնիչների բնագրերը, կատարել բանասիրական կարևոր շտկումներ: Մի շարք հոդվածներում վեր է հանել հայ-բյուզանդական անվանի ընտանիքների և Բագրատունիների տոհմաբանությունը: Ի մի բերելով հույն հեղինակների կցկտուր տեղեկությունները՝ բացահայտել է բյուզանդական զորավար Արտավան Արշակունու, նրա եղբայր Վարդ Մամիկոնյանի, Վասիլի 1-ին և Մորիկ կայսրերի ու այլ հայազգի գործիչների կերպարները («Պատմական ուսումնասիրություններ», 1948թ.): Մեծ արժեք ունեն նաև Ադոնցի աղբյուրագիտական ու բանասիրական ուսումնասիրությունները՝ նվիրված Փավստոս Բուզանդին, Կորյունին, Եզնիկ Կողբացուն:

«Մաշտոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների» (1925թ.) աշխատության մեջ Ադոնցը ցույց է տվել հայ գրերի ստեղծման պատմական իրադրությունը՝ մաշտոցյան գրերի ստեղծումը դնելով 382-392-ի միջև: Ադոնցը ձեռնարկել է գրել հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը, որի առաջին հատորը (հնագույն շրջան) լույս է տեսել ֆրանսերեն և հայերեն (1946, 1972): Ուշագրավ են Բրոքհաուզի և Էֆրոնի հանրագիտարանում Հայաստանի մասին Ադոնցի հոդվածները: Նա նաև հմուտ գրականագետ էր, գրել է մի շարք հոդվածներ, 1903-1904թթ. Պետերբուրգում խմբագրել է «Բանբեր գրականության և արվեստի» պարբերականը[1]:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՇՈՒՐՋ[2]

ԹԱՐԳՄԱՆՉԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայ մեծ պատմաբան և բանասեր Նիկողայոս Ադոնցի գրքույկի հայերեն թարգմանությունը նպատակ ունի ծանոթացնելու հայ հասարակայնությանը նրա մինչև այժմ գրեթե անծանոթ մնացած ստեղծագործական հարուստ ժառանգության մեկ նոր էջը ևս, բացահայտելու թուրքական հակահայկական քաղաքականության և միջազգային դիվանագիտության կեղտոտ գործարքների սերտաճած կծիկը՝ հայկական հարցը «թաղելու» ուղղությամբ:

Գրքույկը կազմված է երեք հոդվածներից, որոնցից երկուսը «Հայկական հարցի պատմական հիմքը և Թուրքիայի անկումը» և «Թուրքիայի անդամահատումը» գրված են 1918 թվականին, երբ առաջին համաշխարհային պատերազմը դեռևս չէր ավարտվել, և Ն. Ադոնցը գտնվում էր Պետրոգրադում, իսկ մյուսը՝ «Հայկական հարցը Սևրում», գրված 1920

---

[1] – Հայկական սովետական հանրագիտարան, I հատոր.

[2] – ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1989

թվականի հոկտեմբերի 20-ին, Լոնդոնում, արդեն Սևրի պայմանագրի կնքումից հետո: Թեև այդ հոդվածները գրվել են տարբեր ժամանակներում և տարբեր քաղաքական իրադրության պայմաններում, բայց օրգանապես լրացնում են մեկը մյուսին, շաղկապված են իմաստային և տրամաբանական անխզելի միասնությամբ:

[էջ 4]

Հիմնավորապես և պատմական անժխտելի փաստերի լույսի տակ քննադատելով Եվրոպայում բավական լայն տարածում գտած քաղաքական այն կարծիքը, որ հայկական հարցը, ըստ էության, արդյունք է ցարական Ռուսաստանի դիվանագիտական խարդավանքների, Ն. Ադոնցը ցույց է տալիս նման տեսակետի մտացածին լինելը: Նման տեսակետները փաստորեն անհույս փորձեր էին արդարացնելու Օսմանյան կայսրության ժամանակավրեպ գոյությունը:

Նիկողայոս Ադոնցը, կատարելով պատմական խոր էքսկուրս ցույց է տալիս այն հիմնապատճառները, որոնք ժամանակ սատարեցին Օսմանյան կայսրության վերելքին և որոնք պայմանավորեցին նրա փլուզումը: «Օսմանցիները հավաքեցին մյուս ժողովուրդների աշխատության պտուղները,— իրավացիորեն նկատում է Ն. Ադոնցը,— նրանք օգտագործեցին դարերի ընթացքում դիզված հարստությունը, որոնք ժառանգել էին այն ազգություններից, ովքեր կառուցել էին Բյուզանդիա կոչված քաղաքակրթության վեհապանծ տաճարը: Թուրքերի և՛ ռազմական փառքը, և՛ տիրապետությունը անհնարին կլինեին, եթե չլիներ երկրի դրամական հարստությունը և չլինեին արտադրողական ուժերը, որոնք ներկայացնում էր նրա բնիկ քրիստոնյա ազգաբնակչությունը»:

Միանգամայն բնականորեն վաչկատուն եկվորների և հին քաղաքակրթության կրող բնիկ ազգությունների միջև պետք է հակասություններ առաջանային, որոնց վերացումը պետք է լիներ օսմանյան կառավարության առաջնահերթ խնդիրը: Բնակչության եկվոր և բնիկ տարրերի միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունը, որ սկսեց խրախուսվել կառավարող շրջանների կողմից, ընդունեց անսքող կրոնական հակամարտության բնույթ: Տնտեսական անլուր շահագործմանը գումարվեցին կրոնական և քաղաքական նվաստացումները: Սրանց գալիս էր գումարվելու մասնավորապես Հայաստանի էթնիկական դեմքը խեղաթյուրելու քաղաքականությունը: Արդեն 1514 թվականի Չալդրանի ճակատամարտից հետո սկսվում է Հայաստանի, այսպես ասած, քրդացման պրոցեսը: Հայաստանում սկսեցին կալվածներ շնորհել բացառապես քուրդ ցեղապետներին, շատ դեպքերում այդ կալվածները դարձնելով ժառանգական: Դրա հետևանքով բուն հայկական տարածքները սկսեցին լցվել վաչկատուն քրդական ցեղերով, որի հետևանքով «մի գյուղատնտեսական երկիր ետ նետվեց և իջեցվեց նախնական հովվական և վաչկատուն կացության»: Այդպիսով խաթարվեց երկրի ողջ տնտեսական և մշակութային կյանքը: Ստեղծվեց մի անհեթեթ կացություն, երբ «անքաղաքակիրթ ցեղերը, լճացած հովվական կյանքի փուլում», գրավեցին «պետական շինության վերին հարկը, մինչդեռ կուլտուրական երկրագործ և արդյունաբերող բնակչությունը բանտարգելվեց նկուղներում»: Արդեն այս պարագան իր մեջ պարունակում էր ապագա փլուզման սաղմերը, քանզի բոլորովին անտեսվեց այն հույժ կարևոր իրողությունը, որ Թուրքիայի փրկությունը նրա քաղաքակրթման, նրա եվրոպականացման մեջ է: Ձեռնարկված բոլոր փորձերը, քրիստոնեական ժողովուրդների բոլոր ջանքերն այդ ուղղությամբ ամլացման և ձախողման դատապարտվեցին:

Օսմանյան կայսրության պատմական ամբողջ զարգացման ընթացքը աներկբայորեն ցույց է տալիս, որ չնայած անբանական վարչակարգի

ամբողջ ճնշմանը, անդադրում կոտորածներին ու հալածանքներին, քրիստոնյա ազգությունները շարունակեցին մնալ կայսրությունում առաջընթացի և քաղաքակրթության ռահվիրաները: Որոշ սուլթաններ և առաջադեմ պետական գործիչներ բարեկարգումների փորձեր ձեռնարկեցին, որոնք, սակայն, մնացին թղթի վրա, քանզի բախվեցին կրոնական կույր անհանդուրժամտության խավարապատ ժայռին և փշրվեցին:

Ճիշտ է նկատում Նիկողայոս Ադոնցը, թե «Երկրի վերածնունդը ձեռք չի բերվում սոսկ լոզունգներ հոչակելով և ճոռոմաբանությամբ: Բարենորոգիչների ջանասիրությունը, եթե անկեղծ է, պետք է ուղեկցվի առաջադիմության համար բնական շարժմանը աջակցելու պատրաստակամությամբ, թեկուզ և այն սկսված լինի քրիստոնյա ազգությունների կողմից: Ըստ երևույթին, բարենորոգչի խնդիրն այն է, որ քաջալերի քրիստոնյաների բաղձանքները և նրանց ազգային շահագրգռությունների սահմանափակ ոլորտից հանելով՝ դեպի պետական գործունեության լայն թատերաբեմ տանի»:

Բայց հենց այդ էր, որ տեղի չունեցավ Օսմանյան կայսրությունում: Կրոնական սանձարձակ անհանդուրժամտության հետևանքով անհույս կորսվեց փրկության միակ աղագը: 19-րդ դարում դա հանգեցրեց կայսրության եվրոպական տիրույթների գերակշիռ մասի կորստին, որից հետո կրոնամեծապետական քաղաքականության սուրսայր գենքը շրջվեց Հայաստանի և հայ ժողովրդի վրա՝ փորձելով լուծել հայկական հարցը հայ ժողովրդի բնաջնջման ճանապարհով և նրա հազարամյակների հայրենիքը դյուրությամբ յուրացնելու ակնկալությամբ:

Այս հարցում թուրքերին օգնության ձեռք մեկնեց մեծ տերությունների դիվանագիտությունը՝ status quo-ի պահպանման միջոցով ջանալով ուժերի հավասարակշռություն ստեղծել Մերձավոր Արևելքում: Մեծ Բրիտանիայի և ցարական Ռուսաստանի հակամարտությունը հանգեցրեց այն անհեթեթությանը, որ Հայաստան անունը փոխարինվեց Քուրդիստանով և երկու կողմերն էլ հավասար եռանդով սկսեցին օգտագործել այն, շարունակելով, սակայն, երեսպաշտորեն օգտագործել հայկական բարենորոգումների խնդիրը իրենց քաղաքական նպատակադրումներում: Այդ կեղծ քրդասիրական քաղաքականությունը օգտագործվեց ընդդեմ հայերի նաև Սևրի պայմանագիրը կնքելիս:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ «Մեծ պատերազմի կոչերից մեկն է փոքր ազգերի ազատագրությունը՝ հիմնված ինքնորոշման սկզբունքի վրա», Նիկողայոս Ադոնցը մանրամասնորեն և հիմնավորված փաստարկում է, թե ինչպես պետք է կիրառել այդ սկզբունքը օսմանյան Թուրքիայի նկատմամբ, որովհետև «քաջ հայտնի է, որ չկա ոչ մի երկիր, որտեղ լինեն այնքան շատ ճնշված և ստրկացված ազգություններ, որքան կան Թուրքիայում, սուլթանի լծի տակ»: Հետևաբար, Թուրքիան հենց այն երկրներից մեկն էր, որտեղ ազատորեն պետք է կենսագործվեր ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը:

Երբ Նիկողայոս Ադոնցը գրում էր իր հոդվածները, առաջին աշխարհամարտը մոտենում էր իր ավարտին, և այլևս ոչ ոքի համար անհայտ չէր, որ գերմանական խմբավորումը պարտվել է: Այստեղից բխում էր այն ակնհայտ ճշմարտությունը, որ օսմանյան ժամանակավրեպ կայսրությունը դատապարտված է փլուզման: Ելնելով վերոհիշյալից, Նիկողայոս Ադոնցը հիմնավորում է Օսմանյան կայսրությունը հինգ հիմնական էթնիկական գոտիների, այն է՝ օսմանյան Մնատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Քուրդիստանի և Արաբստանի անդամահատելու անհրաժեշտությունը: Հպանցիկ անդրադառնալով մյուս գոտիներին, Ն. Ադոնցը ուշադրությունը բևեռում է Հայաստանի և նրա սահմանների հարցի

վրա: Առանձնահատուկ գիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում նրա առաջադրած դրույթները՝ հիմնված նյութի խորհրդացության և պատմական իրողության արդիական մատուցման վրա:
Ջախջախիչ քննադատության ենթարկելով բոլոր այն վերապահությունները, որոնք հավասարապես օգտագործում էին և թուրքական կառավարող շրջանները, և մեծ տերությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչները Արևմտյան Հայաստանում հայերի թվաքանակի և տոկոսային հարաբերակցության մասին, անտեսում ջարդերը, ցեղասպանությունը և հայ ժողովրդի բեկորների աշխարհասփյուռ վիճակը՝ Ադոնցը հիմնավորում է այն տեսակետը, որ Հայաստանը պետք է հայերինը լինի, որ հայերը դեռևս այնքան նշանակալի թիվ են կազմում, որ կարող են զբաղեցնել իրենց տարածքը և ապահովել երկրի կենսագործունեությունը:
Անդրադառնալով Սևրի պայմանագրի հարցին, Ադոնցը քննադատության է ենթարկում դաշնակիցների քաղաքականությունը հայկական հարցում և հայ ժողովրդի նկատմամբ: Նա ցավով է մատնանշում այն իրողությունը, որ Մուդրոսի զինադադարի կնքումից մինչև Սևրի պայմանագրի ստորագրումը ընկած գրեթե երկու տարիների ընթացքում Անտանտի տերությունները ոչինչ չարեցին, ոչ մի միջոց չձեռնարկեցին, որպեսզի 1915 թվականի եղեռնից մազապուրծ հայ բեկորներին վերադարձնեն իրենց հայրենի տները, և նրանք շարունակում են մնալ անօթևան, օտար ծագերում դատապարտված հոգեկան բնաջնջման, որն ավելի ծանր եղեռնագործություն է:
Չնայած այն բանին, որ Սևրի պայմանագրի 88-րդ հոդվածով Հայաստանը ճանաչվում էր որպես ազատ և անկախ պետություն, բայց այդ չէր կարելի համարել հայկական հարցի լուծում: Դա հարցի սոսկ կիսալուծում էր, որովհետև բաց էր մնում Հայաստանի սահմանների հարցը ինչպես ռուսական, այնպես էլ թուրքական կողմից: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանի լուծման հարցը, ընդ որում սահմանափակված չորս վիլայեթների տարածքով, հանձնարարվում էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ Վուդրո Ուիլսոնին: Քննադատելի էր և այն, որ Թուրքիայից չէր պահանջվում ճանաչել խնդրո առարկա հայկական վիլայեթների գիջումը Հայաստանին: Հենց այդ պարագան էր իրավունք վերապահում թուրքական կողմին բողոքելու, թե ոչ մի կարիք չկար ընդլայնելու Հայաստանի սահմանները նախկին ռուս-թուրքական սահմանագծից արևմուտք և հարավ: Սարկազմով է Ն. Ադոնցը նշում այն փաստը, որ վճռականորեն լուծելով Միջագետքի, Սիրիայի, Արաբիայի, Հունական Անատոլիայի հարցերը, «վճռականությունը, սակայն, լքեց դաշնակիցներին, երբ նրանք դեմ հանդիման եկան փոքր Հայաստանի հարցին: Երկրներ և ժողովուրդներ, որոնք շատ ավելի քիչ էին տառապել թուրքական լծից, արդեն լիովին ազատագրված են, մինչդեռ Հայաստանը, որը ասես եռացող կաթսա լիներ թուրքական հնոցում, կրկին դատապարտված է սպասելու»:
Եվրոպական տերությունների աչքին Հայաստանը երևացել է որպես մի աղքատ խնդրարկու, «որը հովանավորություն է աղերսում իր բուն ֆիզիկական գոյության համար: Թերևս այս է պատճառը,— հեգնանքով նկատում է Ն. Ադոնցը,— թե ինչու եվրոպական դիվանագետները գտնում են, որ որևէ մի նվեր, լինի դա երկու կամ երեք վիլայեթ, լիովին բավական է մի մուրացիկ ժողովրդի համար»:
Հայաստանի, որպես անկախ պետության, գոյատևման և զարգացման համար Նիկողայոս Ադոնցը անհրաժեշտ էր համարում, որ այն ընդգրկի 200000 քառակուսի կիլոմետր այն տարածքը, որ իր մեջ ներառնում է Հայկական բարձրավանդակը: Նրա մոտավոր հաշվումներով գոյություն

ունեցող շուրջ երեք և կես միլիոն հայությունը բավարար կլիներ սկզբնապես ապահովելու երկրի կենսունակությունը, ներառյալ և այն ազգային փոքրամասնությունները, որոնք կմնային նրա տարածքում: Ադոնցը լավ էր հասկանում, թե որտեղ էր թաքնված դաշնակիցների վերապահ վերաբերմունքը դեպի Հայաստանը և հայ ժողովուրդը, ինչումն էր նրանց դիվանագիտական անազնիվ խուսանավումների արմատը: Բանն այն է, որ նրանք հայերին գիտում էին որպես ռուսական կողմնորոշում ունեցող ժողովուրդ անտեսելով, որ եթե դա այդպես է, ապա ունի իր պատմականորեն հիմնավորված պատճառները: Մինչդեռ դաշնակիցների «կասկածահարույց» քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1918-1920 թվականներին, Հայաստանը մահմեդական շրջափակման մեջ թողնելու ակնհայտ միտումը պետք է որ սնուցեին ռուսական կողմնորոշումը:

Ն. Ադոնցի սույն աշխատությունը պատմագիտական, ազգագրական, քաղաքական, աշխարհագրական, տնտեսագիտական և հրապարակախոսական անուրանալի արժանիքներով օժտված մի գործ է, որը մինչև օրս էլ չի կորցրել իր արդիական նշանակությունը: Այս աշխատությամբ Ադոնցը մեր առջև հառնում է իբրև մի անաչառ հայրենասեր, որը գիտական օբյեկտիվությամբ հիմնավորում է իր ժողովրդի դատը, որը շարունակում է մնալ քաղաքակիրթ աշխարհի ճակատին դրոշմված մի խարան՝ մի ամբողջ ժողովրդի Գողգոթան հանիրավի մոռացության տալու համար:

Այսօր էլ մարգարեաբար են հնչում Նիկողայոս Ադոնցի խոսքերը, երբ նա, ըստ էության, գնահատում է Սրրի պայմանագիրը. «Իրականում բանն այն է, որ հայկական հարցի լուծումը, փաստորեն, հետաձգված է: Սակայն հայկական հարցի պատմությունը ցույց է տալիս, որ ամեն մի անորոշություն, ամեն մի հետաձգում հղի է սարսափելի հետևանքներով հայ ժողովրդի համար»: Մեր օրերում Լեռնային Ղարաբաղի արհեստականորեն պրոբլեմ դարձված հարցի շուրջը ստեղծված քաշքշուկը, այդ անմտած քաշքշուկի հետևանքով ծայր առած ողբերգական իրադարձությունները դրա լավագույն ապացույցն են: Չպետք է թույլ տալ, որ պատմությունը կրկնվի: Այս կապակցությամբ կուզենայինք ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել Ադոնցի քննադատած Մ. Էդգար Գրանվիլլի և տխրահռչակ խորհրդային աղբրբեջանցի ակադեմիկոս Զիյա Բունյաթովի հայացքների համահնչության վրա: Միևնույն թրքասիրական ոգով բարեխնամ սուլթանների ու նրանց կառավարության գովերգում և երախտամոռ հայերի փնովում: Հին երգի նոր կատարում, բայց «ավելի տհաճ նոտաներով»: Չէ՞ որ նոր կատարողը խորհրդային հանրապետություններից մեկի ակադեմիկոս է: Տարբերությունը միայն այն է, որ Գրանվիլլը հայկական հարցի արմատները փնտրում է Ռուսաստանի խարդավանքների մեջ, իսկ Բունյաթովը, խնայելով Ռուսաստանին, իրենց՝ հայերի մեջ: Գրանվիլլի կապակցությամբ Ադոնցը գրում էր. «Ակամայից հարց է ծագում, արդյո՞ք երիտթուրքի ֆես չէ ծածկում այս ֆրանսիացի հեղինակի գլուխը»: Մենք էլ կուզենայինք հարց տալ՝ արդյո՞ք թուրքական գործակալ չէ ծպտված խորհրդային «ակադեմիկոսի» դիմակի տակ...

Սևրի պայմանագրի հայկական հոդվածները այդպես էլ մնացին թղթի վրա: Ավելին, Հայաստանը զրկվեց նույնիսկ այն շրջաններից, որոնք առանց Սևրի էլ պատկանելու էին նրան, բայց անցան թուրքերին: Քարտեզի վրա որպես պատմական հուշ մնացին Վուդրո Ուիլսոնի գծած սահմանները: Սակայն, մնաց հայ ժողովուրդը, հետևաբար և կա նրա դատը: Պատմությունը դեռ չի վերջացրել իր շրջապտույտը:

Երիցս իրավացի էր Ադոնցը, երբ գրում էր. «Հայաստանը ամեն մի պատմական կուլտուրական երկրի նման՝ օրգանիզմ է: Ամենաուժեղ զարկող

զարկերակը, ամենախոր շնչառությունը հայկական է: Իբրև ապրող օրգանիզմ, Հայաստանը չի կարող հրաժարվել իր անցյալից կամ ապագայից»: Մեր պատմությունն ու անցյալը մեր անանջատ մասն են, պատմական անարդարությունները վերացնելը՝ մեր սրբազան պարտքը:

Վ. Դիլոյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՍԵՎՐՈՒՄ

Թուրքիայի ճակատագիրը վճռված է:

Քաղաքակիրթ աշխարհը, որ սպասել էր դարեր շարունակ, Սևրի պայմանագրի ստորագրման մասին լուրը ընդունեց թեթևացած շունչ քաշելով: Թուրքիայի հիվանդ կազմվածքի համար այլ դեղամիջոց չգտնվեց, նրա առողջ մասերը կտրտելուց զատ: Թուրքիան անդամահատված է՝ բոլոր ազգային տարածքները անջատված են և այժմ անկախ միավորներ են կազմում: Միայն թուրքական Անատոլիան է մնում նրա տիրապետության ներքո, և նույնիսկ որպես այդպիսին էլ բաժանված է օտարերկրյա գոտիների, այնպիսի տնտեսական, ֆինանսական և քաղաքական պայմաններով է շղթայված, որ այսուհետև Թուրքիան, թուրքերի իսկ խոսքերով, «թողնվել է առանց աչքերի, ականջների, ձեռքերի կամ ոտքերի»: Օսմանյան կայսրությունը, անկասկած, կործանված է: Նա ստացավ պատիժ, որին լիովին արժանի էր: Վերջապես Եվրոպան քաջություն ունեցավ եթե ոչ ամբողջապես խորտակելու, գեթ դուրս քաշելու թունավոր սողունի ատամները, որին նա դարեր շարունակ սնուցել էր իր իսկ սեփական քաղաքակրթության կրծքին:

Այս անգամ դաշնակից տերությունները որոշակիորեն չեն կարող կասկածվել Թուրքիայի հանդեպ սովորական կողմնապահության մեջ: Նա մերժված է իր սև աներախտագիտության համար, իր դավաճանության և հանցանքների համար՝ իր վաղեմի հովանավորների նկատմամբ:

Կհամարձակվե՞նք արդյոք մենք քննարկելու այն հարցը, թե ինչպես դաշնակից տերությունների անողոք ու դաժան վերաբերմունքը ազդեց հայկական հարցի վրա, որը մեր մասնավոր հետաքրքրության առարկան է: Չի կարելի ժխտել, որ այն ամենը, ինչ ծառայել է որպես բարոյական հիմք Թուրքիայի նման դաժան վերաբերմունքի համար, վերցված է, բառիս լայն իմաստով, հայկական կյանքի վշտալի տարեգրությունից: Այդ դեպում ինչպե՞ս վերաբերվեցին դաշնակիցները իրենց կրտսեր եղբոր՝ հայերի նկատմամբ: Վճռականություն ցուցաբերեցի՞ն պատժելու թուրքերին նրանց անլուր հանցանքների համար, որ գործեցին հայերի նկատմամբ, անգամ պատերազմի ընթացքում:

Հարցը թախծալի հուշեր է արթնացնում: Երկու տարի է անցել այն պահից, երբ գոռոզամիտ թշնամին վայր դրեց զենքերը և դաշնակիցներից զինադադար աղերսեց:

Այս ամբողջ ժամանակի ընթացքում տերությունները ոչինչ չարեցին, ոչ մի միջոց ձեռք չառնվեց հրով ու սրով ցանուցիր արված հայերին նպաստել՝ վերադառնալու իրենց տների դեռևս ծխացող մոխրակույտերը: Ավերված և պատերազմի սարսափներից ամայացած Հայաստանը դեռ ներկայացնում է սոսկական մի անապատ, որտեղ աշխատանքը չի կարող ապրել, և որը ավազակախմբերն են տնօրինում:

Հայկական ազգաբնակչությունը, որը խույս տվեց թուրքական բնաջնջումից Անդրկովկասի իր ազգակիցների մոտ, նույնիսկ այնտեղ էլ անդորր չգտավ: Ռուսաստանում տեղի ունեցած հեղափոխության պատճառով հայերը,

թողնված իրենց ճակատագրին, պետք է, նախ, դիմագրավեին թուրքական ներխուժմանը, իսկ հետո էլ տխրահռչակ Ադրբեջանի հանրապետության թաթարների հարձակումները, իրագործված ոչ առանց դաշնակիցների օգնության: Եվ այժմ նրանք արյուն են թափում բոլոր կողմերից նրանց պաշարած թուրք-թաթարական հորդաների դեմ մղած հերոսական պայքարում:

Արդեն հինգերորդ տարին է, ինչ թուրքական նահանգներից արմատախիլ արված հայ ագգաբնակչությունը թափառում է օտար երկնքների տակ: Դրա ճակատագրական հետևանքները անչափելի են: Ժողովրդի հայրենիքը մի սոսկական աշխարհագրական հասկացություն չէ: Ազգային գիտակցության մեջ հողը բարձրացվում է երկրի հասկացության, շնորհիվ այն ամենի ինչը կապում է, ինչ հոգեպես հարազատեցնում է ժողովրդին նրան:

Որոշակի տեղավայրի պայմաններում և ազգային գծերի համամիասնության մեջ կազմավորվում են ժողովրդական ավանդույթները, հեքիաթները, տարազը, բարքերը, լեզվական առանձնահատկությունները, մի խոսքով, ներքին գիտակցականության բոլոր արտահայտությունները: Օտար երկրում այս ամենը մոռացվում է, արմատախիլ լինում և կործանվում: Երկրի հետ կապված պատմական հիշողությունները թորշոմում են: Կարճ ասած, այն ամենը, ինչը կազմում է մի երկրի և մի ժողովրդի հոգեկան կերպարը, ինչը նրանց մշակութային որակ է դարձնում, վտանգի է ենթարկվում օտար շրջապատում:

Մի ժողովրդի հոգեկան բնաջնջումն է՝ կորուստ, որն ավելի ծանր է, քան նյութականը, որ ավերածություն է պատճառում:

Ոչ ոք նրանց օգնության ձեռք չմեկնեց, որ թելադրված լիներ այդ սարսափի գիտակցությամբ: Ոչ ոք հոգ չտարավ, որպեսզի նրանք վերադառնան իրենց երկիրը, իսկ հետո արդեն չափազանց ուշ էր:

Եվ դեռես ոչ մի հնարավորություն չի ընձեռվել թուրքական տեղահանության զոհերի չարաբախտ մնացորդներին՝ վերդառնալու իրենց տները: Հրաշքով փրկված, գերմարդկային ճիգերի գնով, նրանք դեռևս մնում են անապաստան և բեռների պես տեղափոխվում են տեղից-տեղ, հաճախ առանց արձանագրվելու: Այս զրկյալների, իրենց կորուսյալներին զուր փնտրողների աղաղակը արձագանքում է հեռվից ու մոտից:

Մինչդեռ, մի միակ զորեղ խոսք, մի միակ ազդեցիկ պահանջ, որ արտաբերվեր զինադադարը կնքելիս, բավական կլիներ արտաքսելու Հայաստանից այդ ավազակային հրոսակախմբերին և վերադարձի ճամփա բանալու փախստականներին իրենց բուն բնակավայրերը:

Դաշնակից զորքերը դեռևս գործում են Միջագետքում և Սիրիայում: Կիլիկիայում ֆրանսիական գեներալները ներգրավվում են անվայելուչ մրցակցության մեջ թուրք ազգայնականների հետ, հայ ազգաբնակչության թիկունքում: Չնայած դրան, մշտապես ասվում է, որ դաշնակիցներն իրենց տրամադրության տակ միջոցներ չունեն՝ մաքրելու Հայաստանը սովալլուկ արկածախնդիրների կողոպտչական հրոսակախմբերից:

Բարեբախտաբար, հայ ժողովրդի համբերությունը սահման չունի: Այն հեզորեն կրել է զինադադարի այս երկու տարիների բոլոր դժբախտություններն ու փորձությունները, իր հույսը դնելով հաշտության կնքման պահի վրա, երբ, վերջապես, ենթադրաբար, կստանա իրեն հասանելիքը:

Երկար սպասված հաշտությունը կնքվեց Սևրում: Համաձայն 88-րդ հոդվածի Հայաստանը հանաչվեց որպես ազատ և անկախ պետություն: Այս հայտարարությունը, հռչակելով հայկական հույսերի հաղթանակը,

ինքնըստինքյան բավարար կլիներ խաղաղեցնելու ժողովրդի միտքը, եթե այն ագուցված լիներ առավել իրական և հոգատար պայմաններով, որը նրա անհապաղ կենսագործումը հնարավոր դարձներ ամբողջությամբ վեցրած: Սոսկ այն փաստը, որ Հայաստանի սահմանների կարևորագույն հարցը գործնականում բաց է մնում, նշանակալիորեն նվազեցնում է այս ակտի գործած տպավորությունը, որ այլապես, անկասկած, խիստ մեծ նշանակություն ունի:

Ռուսական սահմանը պետք է որոշվի Հայաստանի և նրա հարևանների՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի փոխադարձ համաձայնությամբ, որոնք երկուսն էլ իրավական առումով դեռես ճանաչված չեն: Նախատեսված է սակայն և շատ ճիշտ, որ այն դեպքում, երբ համաձայնություն չի կայանա, վեճը կլուծեն գլխավոր դաշնակից տերությունները: Սահմանը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև նույնպես մնում է չորոշված, այստեղ խնդիրը դրված է Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտի վրա, սահմանափակելով նրա լիագորությունները չորս վիլայեթների տարածքով:

Անշուշտ, գերադասելի կլիներ այլ ձևակերպում, որը հստակորեն մատնանշեր, որ ամենից առաջ Թուրքիան պետք է ճանաչի խնդրո առարկա հայկական վիլայեթների զիջումը: Եթե այդպես արվեր, օսմանյան կառավարությունը ձեռնպահ կմնար այն անհարկի դիտողությունից, որ նրա ներկայացուցիչները թույլ տվեցին անելու Սևրի պայմանագրի դեմ իրենց բողոքում, այն է՝ թե ոչ մի կարիք չկար ընդլայնելու Հայաստանը նախկին ոուս-թուրքական սահմանագծից այն կողմ: Նա չէր կարողանա միամտո-

րեն հավակնել հավատալու, որ պահանջվում է նրա կողմից Հայաստանի Հանրապետության ճանաչումը, որը ծնունդ էր առել ռուսական հեղափոխության թոհուբոհում, ճանաչում, որն արժանի է ուշադրության: Եթե 90-րդ հոդվածն ընդունում է չորս վիլայեթների ամբողջապես Հայաստանին փոխանցելու հնարավորությունը, այդ առումով ավելի դրական հայտարարություն ցանկալի կլիներ, պրեզիդենտին թողնելով փոփոխումներ կատարելու ընտրությունը:

Այս ամենը, սակայն, մեծ կարևորություն չունի: Իրականում բանն այն է, որ հայկական հարցի լուծումը, փաստորեն, հետաձգված է: Սակայն հայկական հարցի պատմությունը ցույց է տալիս, որ ամեն մի անորոշություն, ամեն մի հետաձգում հղի է սարսափելի հետևանքներով հայ ժողովրդի ճակատագրի համար: Սևրի դիվանագիտությունը մեծ վճռականություն ցուցադրեց ուրիշ և ավելի մեծ թուրքական նահանգներ հանձնելիս: Նա խիգախորեն թոթափեց թուրքական լուծը Միջագետքից, Սիրիայից, Արաբիայից և Հունական Անատոլիայից, ու գտավ և՛ կամք, և՛ ժամանակ՝ որոշելու համար նրանց սահմանները:

Վճռականությունը, սակայն, լքեց դաշնակիցներին, երբ նրանք դեմ հանդիման ելան փոքր Հայաստանի հարցին: Երկրներ և ժողովուրդներ, որոնք շատ ավելի քիչ էին տառապել թուրքական լծից, արդեն լիովին ազատագրված են, մինչդեռ Հայաստանը, որը ասես եռացող կաթսա լիներ թուրքական հնոցում, կրկին դատապարտված է սպասելու:

Հայերի հուսահատական կանչերը արձագանքում են աշխարհով մեկ: Սիրիայի հարթավայրերը հեղված են նրանց արյունով, նրանց մարմինները սփռված են Միջագետքի ավազուտ անապատներում: Մինչդեռ հենց Սիրիան ու Միջագետքն են կյանքի կոչված մեծ քաղաքակրթության տեր տերությունների հովանու ներքո, մինչ Հայաստանը թողնված է իր անորոշ ճակատագրին:

Ի՞նչը դրդեց Սևրի բարձրագույն դատարանին անխրախուսաբար նայել

Հայաստանի չափերի հարցին: Ի՞նչ արգելք կանխեց նրան ավելացնել Հայաստանին այս երեք կամ չորս վիլայեթները, ի՞նչը դրդեց նրան գործը վերապահել պրեզիդենտ Ուիլսոնին:
Եթե սա վիճելի հարց է, ապա լուծման բանալին պետք «գտնել նրա բուն պատմության մեջ: Դաշնակիցները նույնքան քաջատեղյակ են հայկական հարցին, որքան պրեղիդենա Ուիլսոնը: Կես դար շարունակ միջազգային դիվանագիտությունը առևտուր է արել նրա շուրջ: Մեկ անգամ չէ, որ հայկական վիլայեթների անունները հիշատակվել են գանագան միջազգային ակտերում, սկսած 1878 թվականից: Անգամ պատերազմի նախօրեին, երբ բարեփոխումներ պետք է կատարվեին, այս վիլայեթները բաժանվեցին սեկցիաների: Ամեն ոք կիիշի այս:
Թվում է, որ իրական Հայաստանը պետք է փնտրվեր այդ նույն վիլայեթների սահմաններում և, այդ դեպքում գործը, եթե անհրաժեշտ էր, կվերապահվեր պրեզիդենտի միջնարարությանը:
Ոչ մի արտաքին ուժ չէր կարող կանխել դաշնակիցներին՝ ցուցադրելու իրենց բարյացակամությունը: Թուրքիան ընկած է դիտապաստ, ինչպես նաև Գերմանիան ու Ավստրիան: Ռուսաստանը այժմ համր, հեռացված է կոնֆերանսի սեղանից: Բոլոր թշնամական ազդեցությունները, համենայն դեպս այդպես համարվողները, ջլատված են: Բոլոր հնարավորությունները կային ցանկացած պայմանները թելադրելու Թուրքիային: Չնայած դրան, դաշնակիցները միայն կիսով չափ բավարարեցին հայերին, մինչդեռ մյուս երեքը անջատվեցին նրա տարածքից: Անջատված վիլայեթների մի մասը մնում է Թուրքիային կցված, իսկ մնացյալը, Եփրատից արևելք, վերապահված է Քուրդիստանին:
Այս վերջին քայլը արդեն բացահայտ թշնամական ակտ էր՝ ուղղված Հայաստանի կենսական շահերի դեմ: Անշուշտ, հայերը, դաշնակիցներից նվազ շահագրգռված չեն անկախ Քուրդիստան ստեղծելու գործում: Այս միջոցով խավարամիտ քուրդ ցեղապետները կդադարեն թուրքական մանր քաղաքագետների ձեռքին ստոր գործիք լինելուց: Բանն այն է, սակայն, որ Քուրդիստան ստեղծվում է ոչ այնտեղ, որտեղ պետք է ստեղծվեր: Օտար տարածքում նման արհեստական կազմավորումի գաղափարը ավելի շատ կսազեր ծեր մոլլա Իդրիսին կամ թուրքական կառավարողներից նրան ընդօրինակողներին, որոնք երազում էին հայկական շրջանների «քրդացման» մասին: Բայց եվրոպական դիվանագետների կողմից հայկական կոտորածների ոգեշնչողների հիմնական քաղաքականությունը վերցնելը և վավերացնելը անսպասելի և ապշեցուցիչ հարված է:
Այս ակտի հիմքում ընկած քաղաքականությունը բացահայտորեն տարբեր է, և կարելի է ըմբռնել, եթե մտաբերենք 1916 թ. Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև կնքված գաղտնի համաձայնությունը, որը վերաբերում էր Հայաստանի մասնատմանը ճիշտ և ճիշտ Խարբերդի գծի երկայնքով:
Դերսիմի և Խարբերդի սանջակները, որոնք այժմ վերապահվում են Քուրդիստանին, իրականում կազմում են և՛ աշխարհագրական, և՛ էթնիկական առումով Հայկական բարձրավանդակի անբաժան մասը: Պատերազմից առաջ այս շրջանում՝ կային 100000 հայեր (85000 ըստ Լինչի և 70 հազար ըստ Քինեի) և նույն կամ ավելի մեծ թվով մի ազգություն, որը սխալմամբ քրդական էր համարվում: Թուրքերը նրանց «ղզլբաշներ» են անվանում, հայերը՝ «դուզիկներ»: Այս վերջին անվանումը, ավելի հաճախ նրանք տալիս են Դերսիմի բնակիչներին: Արևելքում, մահմեդական տիրապետության ներքո, լեզուն համարյա դադարել է ազգության չափանիշ լինելուց, կարևորությամբ տեղը զիջելով կրոնին, որպես գլխավոր գործոնի:

Ե՛վ ղզլբաշները, և՛ Դերսիմի բնակիչները հետևում են մի կրոնի, որը տարբեր է քրիստոնեությունից ու իսլամից: Նրանց հավատալիքները հիմնված են քրիստոնեական և մանիքեական ուսմանքների մի խառնուրդի վրա՝ արտաքուստ սքողված շիիզմով: Պատմական լեզվով ասած, այս նշանակում է, որ նրանք աղանդավորներ են, հայկական պավլիկյանության հետևորդներից: Շնորհիվ նրանց շիիստական գծերի, սունիները նրանց «ղղլբաշներ» են անվանում, դրանով իսկ նույնացնելով նրանց պարսիկների հետ: Հայկական «դուզիկ» անվանումը, սակայն նշանակում է «աղանդավոր»: Սա հավանաբար բացատրում է Դերսիմ անվան ծագումը՝ «աղանդավորների երկիր» (դուզ՝ հին Դուրգից, այստեղից էլ Դուրգաենա և նրա արաբական ձև Դուրսիմ):

Պավլիկյան աղանդավորները գրավում էին ճիշտ այն տերիտորիան, որը Դերսիմի լեռնային շրջանից տարածվում է մինչև Խարբերդ, ինչպես որ նշված է մեր կողմից հաջորդ հոդվածում: Բյուզանդիայի ճնշման տակ նրանց մի մասը միացավ պաշտոնական եկեղեցուն, մյուսները պահպանվել են առ այսօր Ակնի (Էգին) շրջանում հոռոմ կամ քաղկեդոնական հայեր անունով:

Մյուս կեսը տեղի տվեց իսլամի ազդեցությանը և յուրացրեց այն հանելուկային տարազը, որն առ այսօր առեղծված է մնում անհիրազեկ մարդկանց համար: Բյուգանդական եկեղեցու նկատմամբ տածած իրենց մոլեռանդ ատելության մեջ պավլիկյանները, չցանկանալով ճանաչել նրա գերիշխանությունը, գերադասեցին ընդունել իսլամը, որը երևան է գալիս արաբների հետ ունեցած նրանց հարաբերություններից:

Չնայած թուրքերի ողջ հանդուրժողականությանը, ղզլբաշները և դերսիմները այսօր ավելի անբարյացակամ են թուրքերի քան թե քրիստոնյաների նկատմամբ: Ավանդույթներն ու սովորույթները նրանց շատ ավելի սերտորեն կապում են վերջիններիս: Ղզլբաշները, մի երկրագործ ժողովուրդ, վայելում են նաև գերազանց պտղաբույծների և ունակ վաճառականների համբավ: Նրանց էթնիկական բնավորությունը և խաղաղասիրական հակումները նույնպես խստորեն հակադրվում են քրդերին: Ոչ մի հիմք չկա, ինչ էլ որ լինի միտումը, քրդական ծագում վերագրելու այս կիսաքրիստոնյա տարրերին: Շատ ավելի մեծ իրավունքով նրանք կարող են համարվել այդ երկրի բնիկ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը պատկանողներ:

Համանման նկատառումները արգելում են ընդունելու նաև Դիարբեքիրի վիլայեթի հայկական շրջանները՝ Արղանայի սանջակը և Դիարբեքիր սանջակի հյուսիսային մասը, Քուրդիստանին հատկացնելու արդարացիությունը: Պատմականորեն Դիարբեքիրի նախապես ասորի-քաղդեացիների կամ ավելի շուտ երբեմնի հզոր նեստորական եկեղեցու և Հակոբիկական դավանանքին հետևողների հող էր: Այս եկեղեցիների հետնորդներին դեռ կարելի գտնել այնտեղ: Քրիստոնեական դոգմաների և մահմեդական ուսմունքների խառնակումից առաջ եկան հավատալիքներ, որոնք հիմք ծառայեցին ստեղծելու անորոշ կամ չեզոք ազգության կրոնական համայնքներ: Եվ այս համայնքին թյուրիմացաբար քրդական ծագում է վերագրվում:

Իրենց բնական սահմաններում Դերսիմի, Խարբերդի և Արղանայի սանջակները կազմում են Հայկական լեռնաշխարհի մասը: Որևէ պետության աշխարհագրական ամբողջականությունը էական է, թեկուզ այն լինի ստրատեգիական նկատառումներով, որպես պաշտպանության միջոց:

Հայկական լեռնաշխարհը որոշակի ամբողջություն է, որը ոչ մի հակաճառություն չի ընդունում: Համաձայն Լինչի պատկերավոր խոսքի, այն մի լեռնային տանիք է, որ իջնում է դեպի Սև ծովը հյուսիսում, դեպի Տիգրիսի

երկու վտակների հովիտները հարավում և հատվում է Եփրատի ջրերով արևմուտքում: Այս սահմաններում Հայկական լեռնաշխարհը իրենից ներկայացնում է մի աշխարհագրական, պատմական ու տնտեսական, ինչպես նաև մի ընդհանուր էթնիկական ամբողջություն:

Այս լեռնաշխարհում հիմնված պետությունը չի կարող կայուն համարվել, եթե ամբողջապես չի զբաղեցնում այդ լեռնային տանիքը՝ իր բնական թեքություններով:

Հնագույն ժամանակներում Հայաստանի պաշտպանության ստրատեգիական գիծը անցնում էր Սղերդից Դիարբեքիրի վրայով Մալաթիա, ամրությունների մի ամբողջ շարքով: Արձնը (այժմ ավերակ, Սղերդից արևմուտք), Մարտիրոպոլիսը (ներկայիս Մուֆարկինը), Անգղը (հայտնի ամրոց, այժմ Դիարբեքիրից հյուսիս գտնվող Էգիլ գյուղը, որտեղ պահվում էին հայ Արշակունի արքաների գանձերը) պաշտպանության այդ գծի վրայի հիմնական ամրություններն էին: Այստեղ էր նաև գտնվում Տիգրանակերտ նշանավոր քաղաքը:

Եփրատի աջ ափի երկայնքով, Մալաթիայից մինչև Սատալ (ներկայիս Սադաղը), Քելքիթ դետի ակունքին, անցնում էր ամրությունների արևմտյան գիծը: Սրանցից Արաբկիրը, Արգովանը, Եգինը, Դիվրիկը, Զմառան և Կամախը այսօր էլ դեռ կանգուն են: Այս զույգ գծերն էլ պահպանում էին Հայաստանի ստրատեգիական, ինչպես նաև բնական ամբողջականությունը:

Հայաստանի սահմանների հարցը մի սոսկական վիճաբանություն չէ՝ պետության մեծ կամ փոքր չափերին վերաբերող, ինչպես որ այն կարող է թվալ պատահական դիտորդներին: Այն պետության բուն գոյության և նրա մշակութային ու քաղաքական կայունության համար կենսական հարց է:

Պատմությունը հաճախ է հայերին զրկել իրենց բնիկ լեռնաշխարհի վրա, որպես ամբողջի, քաղաքական տիրապետության առավելությունից: Այս տիրապետությունը հավասարապես մերժվել է այն արտաքին ուժերին, որոնք թուլացնելով Հայաստանը բաղձում էին տիրանալ նրա բարձունքներին: Այդ մեծ թշնամիները՝ Հռոմը և Պարսկաստանը, Բյուզանդիան և արաբները, Թուրքիան և Իրանը հերթով մրցապայքարի մեջ մտան տիրանալու համար Հայաստանին և չկամենալով միմյանց զիջել այս բնական միջնաբերդը, ի վերջո համաձայնության եկան բաժանելու այն: Անդամահատված ազգային օրգանիզմը շատ բան է կորցնում իր կենսունակությունից:

Այստեղ է ընկած հայոց պատմության դժբախտ ասպեկտներից մեկը:

Այժմ, ինչպես և հնում, պատմության նույն սուրը բարձրացել է Հայաստանի վրա՝ երկատելու այն և դրանով իսկ բաժան–բաժան անելու նրա ժողովրդի ուժերը: Հայաստանի քաղաքական վերածնության անհրաժեշտ նախապայմանն է, մեկ կառավարիչը, մեկ տիրապետությունը նրա ամբողջ տարածքի վրա:

Որոշակի ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհում հայկական, իսկ ավելի շատ մահմեդական ծագում ունեցող քաղաքական մանր օրգանիզմներ ապրել են կողք-կողքի (թեև ոչ երբեք երկար ժամանակ):

Իրերի այսպիսի դրությունն ընդունելի էր և թույլատրելի այն ժամանակների պայմաններում, երբ Հայաստանում, ինչպես և ամենուր, ապրանքափոխանակությունն ազգային տնտեսության գերակշռող ձևն էր: Ամեն մի հովիտ, փակված լեռնաշղթայով, ապրում էր սեփական արտադրանքի հաշվին: Ամեն մի լեռան կարիքները բավարարվում էին սեփական հոտերով ու նախիրներով:

Ներկա ժամանակներում ոչ մի պետություն չի կարող մեկուսացված ապրել: Պետության ծաղկումը որոշվում է այն միջոցներով, որոնց նա տիրում է արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցվելու համար, ավելին՝ համաշխարհային տնտեսության հորձանուտի մեջ նրա ներգրավված լինելով: Սրանից է կախված պետությունների կենսունակությունը, նրանց քաղաքական ու մշակութային արժեքը:

Հետևաբար, եթե միայն ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքը ազգային բաղձանքների ժամանակավոր բավարարման հրավառության ցուցադրում չէ, նա պետք է այնպիսի ձևեր ընդունի, որոնք կարողանան երաշխավորել պետության անկախ գոյությունը:

Այն պահից, ինչ հայկական հարցը բարձրացավ, այդ երկիրը Եվրոպայի աչքին հանդես եկավ որպես մի մուրացկան, որը հովանավորություն է աղերսում իր բուն ֆիզիկական գոյության համար: Թերևս այդ պատճառով էլ եվրոպական դիվանագետները գտնում են, որ որևէ մի նվեր, լինի դա թեկուզ երկու կամ երեք վիլայեթ, լիովին բավական է մի մուրացիկ ժողովրդի համար: Նրանք հակված են մոռանալու, սակայն, որ բռնի կերպ հայրենի երկրից վտարված հայերը իրենց տաղանդն ու աշխատասիրությունը դրսևորել են այնտեղ, որտեղ աշխատանքը անվտանգ է եղել, և զարգացրել են իրենց գործունեությունը համաեվրոպական մասշտաբով: Ոչ բոլորն են հաշվի առնում այն, թե ինչպիսի հոգևոր և նյութական գանձեր են կուտակել նրանք ոչ միայն իրենց հայրենիքի սահմաններում, Թիֆլիսում և Բաքվում, այլև հեռավոր Ռուսաստանում, Ամերիկայում ու Եվրոպայում: Հայերի ստեղծագործական ցրված ուժերը երկրում կենտրոնացնելու նպատակով պետությունը պետք է ապահովի այնպիսի պայմաններ, որոնք երաշխավորեն այս ուժերի ազատ ներհոսքը և կիրառվեն համաձայն նրանց չափի:

Հայաստանը կարիք ունի ոչ միայն աշխարհագրականորեն կլորացված սահմանների, այլև մշակութային դրացիության: Այն սահմանն է առավել կարևոր, որը ելք է բացում լեռնային կիրճից դեպի քաղաքակիրթ աշխարհ:

Այս հարցը արդեն դրվել և լուծվել է հայ ժողովրդի պատմությամբ: Հայերը միջանցք բացեցին դեպի Միջերկրական և այնտեղ հաստատեցին իրենց տիրապետությունը:

Դաս առած անցյալի փորձից, նրանք պնդում են, որպեսզի հայկական Կիլիկիան միակցվի Հայաստանին: Հայերի ձգտումները, սակայն, ընդդիմության են հանդիպում մեծ տերությունների կողմից, որոնք իրենք աչք ունեն Կիլիկիայի վրա: Հեշտ կլիներ հաշտվել նահանգի կորստյան հետ, եթե Ֆրանսիան, կամ անեքսիայի ենթարկելով և կամ իր ազդեցության ոլորտը գցելով այն, հարակից սահմաններ հաստատեր Հայաստանի հետ: Այդպիսի կորուստը կփոխհատուցվեր քաղաքակիրթ պետության սահմանակցությամբ:

Բայց ցավն այն է, որ, բացահայտորեն, մեծ հանրապետությունը գործում է ոչ դրդված իմաստությունից, այլ վատ տրամադրվածությունից հանդեպ մի փոքր և անօգնական թշնամու: Կիլիկիայից այնքան բռնակցեց, որքան համապատասխանում էր սեփական կարիքներին, և հենց այն մասը, որը միջանցք պետք է ծառայեր Հայաստանին: Ավելին, նա բարձրացրեց կամ հնարավոր համարեց բարձրացնել մի արհեստական պատնեշ իր և Հայաստանի միջև Քուրդիստանի սահմանագլխին, առավել ևս, որ այդ պատնեշը կառուցվում է մասամբ Հայաստանից կտրված հողերի հաշվին:

Երիտասարդ Հայաստանի երկունքը հղի էր այնպիսի դաժան տառապանքով, որ մենք ուժ չգտանք ուրախանալու նրա ծնունդով: Հայերը,

խորապես վշտահար, կարող էին որոշակի մխիթարություն գտնել այն մտածման մեջ, որ հարավում Հայաստանը վերջապես շփման մեջ էր մտնում երկար տենչած եվրոպական քաղաքակրթության հետ, որը Սիրիայում ներկայացնում էր Ֆրանսիան և Միջագետքում՝ Բրիտանիան:

Ինչ էլ որ լինեին Հայաստանին թելադրված հարավային սահմանները, ընդունելի կլիներ այն, որ սահմանաբաժան գիծը անցկացվեր Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի նոր ձեռք բերված տիրույթների դրացիությամբ: Ավելի լավ օգնություն չէին շնորհի Հայաստանին դաշնակիցները, քան նրա հարավային սահմանին բարձրացված այդ հզոր հենակետը: Ավելի լավ, քան մանդատը, որը նրանք փնտրեցին երկրի համար այնքան ստորացուցիչ ձևով:

Սակայն դաշնակիցների դիվանագիտությունը այլ կերպ գործեց և Հայաստանը դրեց անտանելի դրության մեջ: Երկիրը շրջապատվեց անքաղաքակիրթ մահմեդական պետություններ օղակով: Արևմուտքից Թուրքիայի և արևելքից Պարսկաստանի մերձավորությունը անբավարար թվաց, ուստի և թաթարական Ադրբեջանն ու Քուրդիստանը ստեղծվեցին հյուսիսում և հարավում:

Ամեն ոք գիտի, որ Քուրդիստանը ընկած է ոչ թե Եփրատից, այլ Տիգրիսից արևելք և տարածվում է մինչև Զագրոսի լեռները և այնտեղից էլ մինչև պարսկական Արդելան նահանգը: Եփրատից դեպի Արևելք Ուրֆայով և Մարդինով անցնող ֆրանսիական սահմանագծի երկարությամբ ընկած է ոչ թե Քուրդդիստանը, այլ հին Օսրոենան, Աբգարյան թագավորների երկիրը՝ Ուրֆա կամ Եդեսիա կենտրոնով: Այն պատվավոր տեղ է գրավում վաղ քրիստոնեության տարեգրություններում: Նույնիսկ հիմա, իր խայտաբղետ ագգաբնակչությամբ, այն ոչ մի կերպ կարող վերագրվել Քուրդիստանին:

Թուրքիայի, անդամահատման իր սխեմայում Ֆրանսիացի գրող Լյուդովիկոս դը Կոնտենսոնը Եփրատը միացնող այս հողերը հանձնում էր Հայաստանին: Ակնհայտ է, որ նա անհիրազեկ էր իր հայրենակիցների ախորժակներին, երբ այն գրգռվել էր հաջողությունից:

Իր հերթին հայերը գոհ կլինեին, եթե ֆրանսիական սահմանաբաժան գիծը Սիրիայում բարձրացվեր մինչև Տիգրիսին կամ Հայկական լեռնաշխարհի ստորոտներին կապվելը (միևնույն է, թե որտեղ): Այդ դեպքում երկուսն էլ՝ Սիրիան և Հայաստանը, երաշխավորված կլինեին և՛ աշխարհագրական, և՛ կուլտուրական սահմանակցությամբ:

Արևմուտքում՝ թուրքա-հայկական սահմանում, Սևրի պայմանագիրը (80-րդ հոդված) նախատեսում է սահմանաբաժան գոտի Հայաստանի և Թուրքիայի միջև: Քանի որ Քուրդիստանի տարածքը հասնում է Դերսիմ, այն ինքնըստինքյան սահմանափակում է այս գոտին մի նեղ հողաշերտով՝ Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում:

Եթե հայկական պետության սահմանները ճշտորեն սահմանազատված լինեին, նրա հյուսիս-արևմտյան սահմանը կանցներ, ինչպես նշվեց վերևում, Եփրատի աջ ափի երկայնքով, Մալաթիայից Արաբկիրի, Դիվրիկի և Գարահիսարի վրայով մոտավորապես մինչև Կիրասոն՝ Սև ծովի ափին:

Հյուսիսի և հարավի միջև հաղորդակցության գլխավոր կամ գրեթե միակ գիծը անցնում է այդ կետերով: Եփրատի ձախ ափի հողերի բնական պայմաններն այն անհարմար են դարձնում հաղորդակցության համար: Իր ստրատեգիական նշանակությունից զատ, վերոհիշյալ գիծը երկրի կյանքում խաղացել է, և դեռ խաղում է կարևոր դեր, լինելով միակ գլխավոր ճանապարհը, որը Հայաստանի վերին շրջանները միացնում է նրա հարավային գավառներին:

Սև ծովի ափից և մյուսն էլ Էրզրումից հարավ, դեպի Ստորին Հայք և

Միջերկրական կառուցվելիք ապագա երկաթուղիները հավանաբար պետք է անցնեն այս գծով: Այս ուղին պետք է դառնա Հայաստանի գլխավոր տնտեսական և առևտրական զարկերակը, որը նրա համար լայն հորիզոններ կբացի դեպի Սև ծով և Միջերկրական:

Այս գիծը պետք է ապահովվի Հայաստանին: Այդ դեպքում սահմանաբաժան գոտին պետք է հատվի Փոքր Հայքի հողերից Եփրատի աջ ափի համակարգում՝ Սվագի սանջակի սահմաններից, որը տրամադրված է Հայաստանին Խարբերդի և Դիարբեքիրի հետ միասին:

Վերջնական վճիռը կախված է մեծ իրավարարից՝ Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտից: Ինչպե՞ս է նա գիտակցում իր խնդիրը: Իրավունք ո՞ւնի նա անցնելու Սևրի պայմանագրով իրեն շնորհված լիազորությունների սահմանը: Այդ բանը միայն ինքը գիտի: Եվ պետք է արդարացնի իր վրա դրված վստահությունը վիճաբանության ոչ ձևական, այլ սպառիչ ու արդարացի լուծմամբ:

Բոլոր դեպքերում, ոչ ոք չի կարող մերժել նրան սահմաններն ուղղելու իրավունքը, թեկուզ և միայն տերիտորիայի փոխանակությամբ: Համաձայն 90-րդ հոդվածի իմաստի, պրեզիդենտը լիովին լիազորված է Հայաստանին տրամադրելու բոլոր չորս վիլայեթները: Թվում է թե նա իրավունք ունի նաև պահանջելու՝ Հայաստանին միակցել Հայկական լեռնաշխարհի վերը հիշված մասերը սահմանային Սամսունի և Հաքքյարիի սանջակների հաշվին:

Խարբերդի սանջակը ընդգրկում է 10000 քառակուսի կիլոմետր տարածություն, նույն չափի տարածք է զբաղեցնում նաև Դերսիմի սանջակը: Արղանայի սանջակը ներառում է 8000 քառակուսի կիլոմետր, նույնքան էլ Դիարբեքիրի սանջակի հյուսիսային անկյունը: Հետևաբար, Հայաստանի պահանջած շրջանները կազմում են մոտավորապես 30000 մինչև 36000 քառակուսի կիլոմետր տարածք: Տրապիզոնի վիլայեթի արևմտյան կեսն ընդգրկում է 15000 քառակուսի կիլոմետրից ոչ պակաս տարածք, մինչև Հաքքյարիի հարավային մասը նույնպես 17000-ից պակաս չէ (ամբողջ սանջակը ընդգրկում է 25700 քառակուսի կիլոմետր տարածք): Այսպիսով, փոխանակման համար առաջարկված տերիտորիաները հավասար չափերի են, հետևաբար և բոլոր կասկածները, թե Հայաստանը տարածքային ընդարձակում է փնտրում, բացառված են:

Հայաստանի՝ սեփական բնական և պատմական սահմաններում հաստատվելու պահանջը արհամարհական ժպիտ է առաջ բերում որոշ քաղաքագետների ու հասարակական գործիչների մոտ, ովքեր կասկած են հայտնում հայ ժողովրդի մի այսպիսի ընդարձակ տերիտորիա կառավարելու ունակության մասին:

Մեր կողմից պայմանով որպես Հայկական լեռնաշխարհի վերապահված սահմանները զբաղեցնում են 200000 քառակուսի կիլոմետր տարածք, ներառյալ և՛ թուրքաց, և՛ ռուսաց Հայաստանը:

Հայերի թիվը, ներառյալ Թուրքիայից տարագրվածները, այժմ Անդրկովկասում հաշվվում է 2500000-ից ոչ պակաս, հաշվելով ոչ հայկական տարրերին մեկ միլիոն, Հայկական պետությունը այդպիսով պարունակում է 3 1/2 միլիոն ազգաբնակչություն:

Ավելի քան 200000 հայեր այժմ հավաքված են Կոնստանդնուպոլսում և նրա շրջակայքում: Ոչ պակաս քան 100000 մարդ կարելի է գտնել Սիրիայում և Կիլիկիայում: Հայ տարագիրների թիվն Ամերիկայում վաղուց անցել է հարյուր հազարից: Մենք չենք նշի հայկական գաղութները Բուլղարիայում, Եգիպտոսում և աշխարհի մյուս մասերում: Նրանց մի նշանակալի մասը, թեև վտարանդի, չի կտրել բոլոր կապերը հայրենիքից և անկասկած

կվերադառնա:
Եթե սահմանափակվելու լինենք վերը հիշված 3 1/2 միլիոն թվով, ապա, հավասարապես բաշխելով բնակչությանը, միջին
հաշվով կունենանք ոչ պակաս քան 17 մարդ, մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա: Ազգաբնակչության նման հավասար բաշխումը պետք է դառնա նոր կառավարության առաջնահերթ խնդուերից մեկը: Երկար ժամանակ է, որ Անդրկովկասի հայ ազգաբնակչությունը տառապում է սակավահողությունից և հարկադրված է եղել տարագրվելու Թուրքեստան, Սիբիր և անգամ Ամերիկա կամ աշխատանք փնտրել մեծ քաղաքներում՝ ամենից առաջ Բաքվում:
Այսուհետև հայկական գաղթականությունը պետք է ուղղվի դեպի Հայաստանի հարավը, առավել ես, որ նշանակալի քանակությամբ գյուղացիություն այստեղ էր գաղթել Թուրքահայաստանից 1828 և 1878 թվականներին: Ախալցխայի, Ախալքալաքի և Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը բնակեցված են գաղթականներով, որոնք թողեցին Էրգրումի վիլայեթը 1828 թվականին: Նոր Բայազետի գավառը իր անունը ստացել է հին Բայազետից, որը, Ալաշկերտի հետ միասին, եղել է ներկա գաղթական ագգաբնակչության բնօրրանը: Ավելորդ ագգաբնակչությունը պետք է կրկին վերաբնակություն հաստատի Թուրքահայաստանի իր բնօրրանում:
Ինչպես արդեն նշվեց, հավասար տեղաբաշխումը կտա միջին հաշվով 17 մարդ ամեն մի քառակուսի կիլոմետրի վրա: Այս թվի նշանակությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է գաղափար կազմել Թուրքիայում ազգաբնակչության միջին խտության մասին: Այստեղ միջին թիվը 10-ից մինչև 15 բնակիչ է մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա: Այսպես, հաշվված է, որ Անգորայի կենտրոնական վիլայեթը ունի 892901 բնակիչ 83000 քառակուսի կիլոմետրի վրա, այսինքն մոտ տաս մարդ մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա: Իկոնիան՝ 91600 քառակուսի կիլոմետր, 1088000 բնակչությամբ, այսինքն նույնպես մոտ 10 մարդ մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա: Առավել խիտ բնակեցված Զմյուռնիայի վիլայեթը ունի 1300000 բնակչություն 53000 քառակուսի կիլոմետրի վրա, այսինքն շուրջ 24 մարդ մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա և այլն: Միջագետքում միջինը 5 մարդ է մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա:
Եվ ոչ էլ պետք է մոռանալ, որ Հայաստանը նման չէ Միջագետքին կամ Ասորեստանին, որտեղ հողի ամեն մի կտոր հարմար է մեծապես թանկարժեք կուլտուրաների մշակման համար: Հայաստանի ճիշտ կեսը լեռնային շրջան է, անհարմար՝ նույնիսկ անասնապահության համար: Անբաղաքակիրթ ժողովուրդների դարավոր տիրապետությունը ավերել է հողի մշակումը, և նույնիսկ այն բարձունքները, որոնք նախկինում ծածկված էին բուսականությամբ, այժմ լերկ ընկած են՝ լեռնային հեղեղների և անասունների կճղակների ներգործության պատճառով: Ներկա պայմաններում միջին հաշվով քառակուսի կիլոմետրի վրա 10-12 բնակիչը պետք է սովորական համարվի: Երկիրը չի կարող բավարարել ավելի մեծ թվով բնակչության, մինչև որ չկանգնի արդյունաբերական գարգացման ուղու վրա:
Ինչպիսին կլինի դրա հեռանկարը, դեռևս պարզ չէ: Երկրաբանների հայացքները տարբեր են Հայաստանի հանքային ռեսուրսների հարցում: Հանքեր հայտնաբերվել են միայն Հայական լեռնաշխարհի սահմաններին, որտեղ հարակից հովիտների լանջերին բացել են հանքային երակներ: Հանքաքարեր են հայտնաբերվել Արղանայում, Հայկական լեռնաշխարհի հարավային լանջերին և Գյումուշխանեում՝ հյուսիսային լանջերին,

արևելքում, Բազարչայ կամ Հայկական Օրոտն գետի հովտում ընկած են Կատարի հանքերը և վերջապես, Ալավերդու հանքերը Դեբետ գետի հովտում: Այս չորս մետաղաբեր շրջանները Հայաստանի չորս հանքարդյունաբերական կենտրոններն են: Առանց նրանց երկրի տնտեսական գարգացումն անհնարին է:

Այսպիսիք են Սևրի պայմանագրի առաջ բերած խոհերն ու փաստարկումները: Կան թերահավատներ և անհավատներ, ովքեր կասկածի տակ են առնում նորածին փոքր պետությունների հարատևությունը: Հայաստանը չի կարող դասվել նրանց շարքը, նախորդները ծնված են օտար արյունից, իսկ վերջինս՝ սեփական:

Դաշնակիցների դիվանագիտությունը պետք է ավելի ազնիվ լինի իր հարաբերություններում մի ժողովրդի հետ, որը վաղուց ի վեր որդեգրել է այն սկզբունքը, որ ազնվությունը լավագույն քաղաքականությունն է: Նրանք անկեղծորեն դրել են իրենց բախտը դաշնակիցների ձեռքը: Ամենևին էլ գաղտնիք չէ, որ Սևրի պայմանագրի թերությունները և տերիտորիալ սահմանագծման արատները սպառիչ բացատրություն են գտնում այն կասկածամտության կամ նախապաշարման մեջ, ըստ որի հայերը որոշ տերությունների կողմից դիտվում են որպես ռուսական կողմնորոշում ունեցող ժողովուրդ: Թվում է, թե ռուսական քաղաքականության հանդեպ հայերի թուլության դրոշմը նախախնամության կողմից չէ անջնջելիորեն խարանված նրանց ճակատին: Որևէ մի ժողովրդի համակրանքը ազդվում է կյանքի իրական պայմաններից, բայց ոչ ընդհակառակը—Vice versa. եթե այդ թուլոսթյանը պետք է հաղթահարվի, պետք է փոխվի նաև ժողովրդի քաղաքական գոյությունը:

Հայերի երեսը դեպի հարավակողմ դարձնելը ամբողջությամբ դաշնակիցների դիվանագիտության զորության մեջ է: Մինչդեռ վերջին երկու տարիների ընթացքում նրանց կասկածահարույց քաղաքականությունն Անդրկովկասում ամեն ինչ արեց ուժեղացնելու համար հայերին հիշտ հակառակ ուղղությամբ, այն է՝ ռուսական կողմնորոշման անխուսափելիության մեջ: Բացի այդ, Սևրի ընդարձակ սրահներում դաշնակիցներն ի զորու էին մեկընդմիշտ վերջ տալու հայկական ձգտմանը դեպի հյուսիս, խարխլելով դրա պատմական հիմքերը: Սակայն նրանք ավելի լավ բան չմտածեցին, քան սեղմելու Հայաստանը մահմեդական պետությունների շրջանակի մեջ և նրան կտրելու իրենցից՝ հարավում, Ռուսաստանից՝ հյուսիսում: Հայերը մաքառում էին ազատ և անկախ երկրի համար, բայց ոչ ցերեկվա լույսից փակ բանտի համար, բանտ, որին հսկում են թուրքերը, թաթարները, քրդերը և նրանց բարեկամները:

Վերջին խոսքը պատկանում է մի հզոր դեմոկրատիայի պրեդենտին: Նման իրավազորությունը խորհրդանշական է: Հայկական հարցը վաղուց դադարել է սոսկ հայկական լինելուց: Այն ժամանակակից մարդկության գիտակցության հարցն է: Հայերն արել են մարդկայնորեն հնարավոր ամեն բան հիմնավորելու սեփական տունը: Պատմությունը չգիտե ոչ մի ուրիշ ժողովրդի խնդիր, որն այդքան զոհաբերություններ արած լիներ հանուն ազատության: Ստրկության և նվաստացման անդունդից նա բարձրացել է վեհապանծ հերոսության և ինքնազոհության բարձունքները: Հայ ժողովուրդը դեռևս խեղդվում է արյունից և անհամբեր սպասում է անկողմնապահ իրավարացի վերջնական վճռին մի ակտի մասին, որը ստորագրել են դաշնակիցները՝ կանգնած մեկ միլիոն նահատակված հայերի դիակների վրա:

20 հոկտեմբերի, 1920
Լոնդոն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ եւ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

«Ցարիզմը Փոքր Ասիայում: Հայկական հարցի ծագումը հոդվածի կապակցությամբ, տպագրված Revue poliyique international-ում, 1917, մարտ–ապրիլ: Ընթացիկ կարծիքը Թարքիայում հայկական հարցի ծագման վերաբերյալ, ինչպես արտահայտել է մի շնական մեկնաբան գայլի և գառան առակի օրինակով: Թուրքական պետական համակարգը որպես «Նիզամ արթընդա հայդուղ»: Բարեփոխամների փորձերը և նրանց ձախողման պատճառը: Տեղաբնակ ազգությունները որպես թուրքական կայսրության մշակութային և աշխատանքային հիմք: Էքսկուրս կայսրության քրիստոնեական և մահմեդական երկրները՝ պետական գանձարանի հանդեպ նրանց վերաբերությամբ: Թուրքիայում քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի, քաղաքակրթիչ դերը և կայսրությունը եվրոպականացնելու ու փրկելու համար նրանց օգտագործելու կորսված հնարավորությունը:Քաղաքական հորիզոնում ուրվագծվող և իրենց լուծմանը սպասող բազմաթիվ վիճելի հարցերից առանձնապես հայտնին և բարդը Մերձավոր Արևելքի հարցն է1: Մերձավոր Արևելքը այն կենտրոնն է, որի շուրջ պտտվում և բախվում են մեծ տերությունների համաշխարհային շահերը: Որպես այդպիսին այն անկասկածելիորեն դառնում է գլխավոր օղակը նպատակի շղթայում՝ համաշխարհային հեգեմոնիայի համար մղվող կռալիցիոն մեմարտում:

Հակառակորդների ագահ հայացքը երկար ժամանակ բևեռված էր մեռնող «հիվանդ մարդու» հարուստ ժառանգությանը: Շուրջ մեկ դար Թուրքիան, Պենելոպեի նման, շրջապատված էր երկրպագուների ամբոխով, որոնք տենչում էին նրա լքված հրապույրներին: Չունենալով վերջինիս առաքինությունները, նա պատրաստակամորեն հերթով իրեն առաջարկում էր ամեն մեկին, պայման դնելով, որ իր գոյությունն ապահովված լինի:

Հասարակաց գիտելիք է, որ եվրոպական հակառակորդները սատարում էին Թուրքիայի արհեստական գոյությանը և ապահովում էին նրա ամբողջականությունը, ոչ որովհետև, ապրող

մարմինը արժանի էր նման խնամքի, այլ բացառապես առաջնորդվելով «ուժերի հավասարակշռության» սկզբունքով: Հասարակ լեզվով ասած այս նշանակում է, որ բոլոր վիճող կողմերի պայմաններում մրցակցության առարկան իրեն գտնում էր կրավորական երրորդ կողմի դրության մեջ, որը թույլատրում էր նրան քարշ տալու ամոթալի գոյություն:

Այժմ, երբ համաշխարհային պատերազմը մոտ է լուծելու միջազգային քաղաքականության բոլոր հին պրոբլեմները, Թուրքիան չի կարող խուսափել պատմության մեջ իրեն արժանի ճակատագրից:

Թող երիտթուրք երազողները, սատար գտած իրենց զինակիցների հաղթական սվիններից, հույսեր փայփայեն վերականգնելու Թուրքիան իր երբեմնի փառքում: Անողոք իրականությունը շուտով կցրի նրանց պատրանքները: Նրանք իրենց բեռը վստահել են գերմանական նավին, որը երկար ժամանակ է, ինչ դեգերում է անարգել միջազգային նավագնացության փոթորկոտ ծովում: Շուտով նրանք կհամոզվեն, որ առաջին իսկ դժբախտության դեպքում, փոթորկի առաջին իսկ պոռթկումի ժամանակ թուրքական բալաստը ծով կնետվի:

Պատմության Նեմեսիսը և՛ փոփոխական է, և՛ անողոք հատկապես նրանց

հանդեպ, ովքեր, լիովին արհամարհելով իմաստությունն ու խիղճը, ոտնակոխ են անում նրա օրենքները: Որքա՜ն հաճախ է նա նետում հույսի հանկարծական շողշողուն, բայց վերջին ճառագայթ իր զոհերի վրա, որպեսզի արձակի առավել սոսկալի վերջնական դատավճիռ:

Թուրքիային սպասվող ճակատագիրը, ի բաց առյալ բոլոր լավատեսական բաղձանքները, Թուրքիան ինքն է պատրաստել իր համար: Այն կախված է երկու գլխավոր գործոնների կործանարար գործողությունից, որոնք սովորաբար դիտվում են որպես ներքին տարանջատում և արտաքին ճնշում: Այս երկու գործոնների միջև, որոնք ճակատագրական հիվանդության նման քայքայում են նրան, Թուրքիան գալարվում է անօգնականորեն, անուժ կասեցնելու նրանց քայքայիչ գործողությունը:

Այս զույգ գործոններն էլ, ընդունված է, որ կապված են Թուրքիայի քրիստոնյա հպատակների բախտի հետ: Այն պահից ի վեր, ինչ բալկանյան ժողովուրդները դեն նետեցին թուրքա-քրիստոնեական խառնաշփոթությունը, այն կարծիքն է տիրում, որ այս գործոնների քայքայիչ ագդեցությունը կենտրոնացած է Թուրքիայի հանդեպ ռուս-հայկական հարաբերություններում: Ռուսաստանը ներկայացվում է իբրև մի ծանրություն, որը ճնշում է գործադրում Թուրքիայի վրա հայկական լծակի միջոցով:

Այսպիսին է նրանց կարծիքը, ովքեր արտաքին վտանգը հասկանում են որպես տարածքային կորուստների հնարավորություն նշանակող վտանգ և բոլոր ազգային բաղձանքները դիտում են իբրև ներքին տարանջատողականություն: Նախ և առաջ, այս է բոլոր թուրքական ուլեմաների կարծիքը, եկեղեցական թե աշխարհիկ, հին թե նոր տիպի, այն է՝ որ դարեր շարունակ ռուսական վտանգը շեղել է Թուրքիայի ուժերը և արգելակել նրա գարգացումը, հայկական հուզումները խթան են ծառայել Ռուսաստանին իր լայն որովայնի մեջ կլանելու թուրքական արևելյան նահանգները, որոնց կորուստը խախտում է թուրքական կայսրության աշխարհագրական ամբողջականությունը Մերձավոր Արևելքում:

Այս տեսակետը ընդունվեց նաև Եվրոպայում, փաստորեն իր ծագումն առնելով Եվրոպայի քաղաքական աշխարհի այն մասի ազդեցության ներքո, որը գաղտնի կամ բացահայտ համակրում էր թուրքերին: Եվրոպայում նրա ժողովրդականության չափերի մասին կարելի է դատել այն փաստից, որ այն նույնիսկ Ռուսաստանի դաշնակից Ֆրանսիայում չէր անտեսվում, չխոսելով արդեն թուրքական գործերում Ռուսաստանի պատմական հակառակորդների մասին:

Պատերազմի ամենաեռուն պահին միջազգային քաղաքականությանը և համաշխարհային մշակույթին նվիրված մի ֆրանսիական պարբերական անդրադարձավ Թուրքիայի հետ ռուս-հայկական հարաբերությունների հարցին: Նման մի ժամանակ քննարկելով այս հարցը, հեղինակը հնարավոր համարեց վերաբերվել դրան այնպիսի մի ձևով, որը կարող էր հարուցել ամենավատթար տիպի թուրքական կամ գերմանական մամուլի նախանձը:

Այդ պարբերականի խորագիրն է «La Revue politique Internationale», որը հրատարակվում է Փարիզում 1914 թվականից: 1917 թ– մարտ-ապրիլ ամիսների համարում կա մի հոդված «Ցարիզմը Փոքր Ասիայում: Հայկական հարցի ծագումը» վերնագրով: Հեղինակի անունն է Մ. Էդգար Գրանվիլլ, որը անձամբ ինձ ոչինչ չի ասում, բայց որը և ոչ մի կերպ չի սքողում հոդվածի հետաքրքրականությունը, որը շատ առումներով մեծապես ուսանելի է:

Հոդվածի էությունը հետևյալն է. Մարդկության ներկա մեծ դրամայում, որը խաղացվում է մեր աչքի առջև, ռուսական ցարիզմը խաղում է ամենատխուր

դերը: Այժմ, երբ Ռուսաստանի դաշնակիցները ի վիճակի են ազատորեն քննադատելու անկյալ վարչակարգը, որը երեք դար շարունակ թունավորում էր Եվրոպայի մթնոլորտը, թույլատրելի է կանգ առնել և հանգամանորեն հայհոյել նրա արտաքին քաղաքականությունը: Այդ քաղաքականության գլխավոր շարժիչ ուժը շատ հեռու է բավարար չափով հայտնի լինելուց, չնայած անիրազեկ, թերևս մեծահոգի քաղաքագետների դրա շուրջ բարձրացրած աղմուկին: Խնդրո վերաբերյալ առարկան հայկական հարցն է: Համաշխարհային դրամայի նախապատրաստական պահերի մեջ հայկական հարցը ամենակարևորներից մեկն էր, որը բախման հանգեցրեց տերություններին: Այս հարցը չափից դուրս խառնաշփոթ հարց էր, և նրա հիմնական նշանակությունը պարզ էր միայն փոքրաթիվ դիտորդների, որոնք քաջածանոթ էին արևելյան գործերին: Բալկանյան տագնապի և համաշխարհային պատերազմի միջև ընկած կարճ ժամանակամիջոցում նրանք երկյուղով էին հետևում հայկական հարցին, կանխատեսելով, որ նրանում աճող վտանգ կա Եվրոպայի խաղաղության համար: Նման փորձագետների թվին է հեղինակը դասում, իհարկե, իրենից գատ, մի քանի անգլիացի պառլամենտականների, ովքեր 1913-1914 թթ. Համայնքների պալատում ռուս–հայկական հարաբերությունների վերաբերյալ վիճաբանությունների ընթացքում մատնանշել էին, որ ցարական կառավարության գաղտնի գործունեությունը Փոքր Ասիայում ամբողջ արևելյան ճգնաժամի աղբյուրն է, որը սպառնում է գործուն դեր ունենալ համընդհանուր աղետում:

Հեղինակը վկայակոչում է այս ապացույցը, որովհետև «մամուլի կողմից մոլորության մեջ գցված հասարակական կարծիքը ընդհանուր առմամբ բավական թույր և մանկամիտ գաղափար է կազմում արևելյան գործերի մասին: Նա հավատ է ընծայում գայլի և գառան մասին առակին՝ վայրագ և մոլեռանդ մահմեդականի, որը ժամանակն անցկացնում է հալածելով անմեղ և հրեշտակակերպ արևելյան քրիստոնյաներին: Եվրոպական առասպելը միայն մեկ մեղավոր կողմ գիտի՝ Իսլամը: Արևելյան քրիստոնյաները անմեղ զոհեր են և Ռուսաստանը՝ ուղղափառների հովանավորը, Արևելքի բոլոր ճնշված ազգությունների սիրագորով մայրն է: Այս ժամանակավրեպ առասպելի շնորհիվ հայերը ի վիճակի են եղել գրավելու քաղաքակիրթ աշխարհի բարոյական աջակցությունը, և միայն քչերն են նեղություն կրել հայտնաբերելու, թե արդյոք Արևելքում կատարվող խառնակությունների կուլիսներում չկա մի գաղտնի գործակալ, որը սեղմում է գաղտնի զսպանակները հօգուտ սեփական հատուկ շահի: Իսլամին բոլոր սխալների համար պատասխանատու դարձնելը հարմար էր նրանց համար, ովքեր բավարարվում էին տափակաբանություններով և չէին մտահոգված վերլուծել հարցը և իմանալ նրա ճշմարիտ նշանակությունը: Մարդիկ հազվադեպ էին կամենում պատկերացնել, որ թույնը, որ թունավորում է Արևելքը, արգելակում իսլամի զարգացումը և թուրքա-քրիստոնեական հարաբերությունների բարելավումը նույնական էր այն թույնի հետ, որով ցարիզմը թունավորում էր Ռուսաստանը և խորթացնում նրան ամբողջ Արևմտյան Եվրոպային: Ավելին քան մեկ դար Օսմանյան կայսրության քաղաքական բժիշկները հավատում էին իրենց խնամյալի անբուժելի հիվանդությանը, որի անխուսափելի մահը նրանք այնքան հաճախ կանխագուշակում էին: Նրանք չէին պատկերացնում, որ բուժման ամենահասարակ և առավել արդյունավետ մեթոդը օտար խարդավանքի թույնի հեռացումն է՝ անոսրացնելով այն ռուսական քաղաքականությանը տարբեր ոգով»:

Այսպիսին են ֆրանսիացի լրագրողի մտքերը, և նրանք լիովին բնորոշ են մի որոշակի վերաբերմունքի դեպի թուրքական կամ, այսպես կոչված, արևելյան հարցը: Չարիքի արմատը հետևաբար, ընկած է արտաքին, գլխավորապես ռուսական խարդավանքների մեջ: Չլիներ այդպես, Թուրքիան վաղուց ի վեր աճեցրած կլիներ իր փետուրները և հասած կլիներ եվրոպական քաղաքակրթության արշալույսին, որի երաշխիքը ընձեռում է իսլամի դեմոկրատական ոգին և անատոլիական հիլու գյուղացու պատրաստակամությունը՝ տեղի տալու քաղաքակրթիչ ազդեցությանը:

«Բոլոր փորձագետ արևելագետները Անգլիայում, ինչպես և մյուս երկրներում,— ասում է հեղինակը,— համաձայն են այն բանում, որ Ղուրանը ամենևին չի արգելում իսլամի քաղաքական հաստատությունների վերակազմակերպումը: Նրա ոգին էապես դեմոկրատական է և ընդունում է ամենաարմատական բարեփոխումներ, պայմանով, որ նրանք ընդունվեն մուսուլմանական քողի տակ և հրատարակվեն անկախ մահմեդական կառավարության կողմից՝ զերծ ամեն մի արտաքին ճնշումից: Անատոլիայի գյուղացու բնավորությունը, որի գովքը երգեցին ներկա պատերազմի ընթացքում նրա հետ շփման մեջ մտած բոլոր անգլիացիները, բացառում է խիստ մեթոդների անհրաժեշտությունը, որը պետք է կիրառել մյուս ժողովուրդների նկատմամբ, ովքեր ոտք են դնում բարեփոխումների ուղին: Նրա առասպելական հիլու հնազանդությունը թույլ է տալիս սպասելու, որ նա առանց դիմադրության կընդունի ամենախոր փոփոխությունները, եթե միայն նրան սովորեցնեն, որ ամենից շատ նա կարիք ունի գյուղատնտեսական տարրական գիտելիքների, որը նրա բարեկեցության էական պայմանն է»:

«Եթե ես պնդում եմ այս կետի վրա,— շարունակում է հեղինակը,— ապա այն պատճառով, որ հայկական հարցը միշտ Եվրոպայում դիտվել է դարավոր մահացու թշնամության լույսի տակ՝ «մոլեռանդ մուսուլմանների», ովքեր անզիջող են քաղաքակրթությանը, և հայկական ոգու միջև, ովքեր ձգտում են վերականգնել բարեկամական հարաբերությունները Արևմուտքի հետ, Փոքր Ասիայում հայերի առաջխաղացման պահից ի վեր: Նրանց փոխադարձ հակամարտությունը այլ բան չէ, եթե ոչ արտաքին խարդավանքի արհեստական և միայն վերջին ժամանակների պտուղ: Մի պարզ հայացքը թուրքա—հայկական հարաբերությունների վրա անցյալում բավական է ապացուցելու, որ երկու ազգություններն էլ ապրել են խաղաղ և բարի հասկացությամբ և ոչինչ չի եղել որ խորթացնի նրանց միմյանցից»:

Ես գրեթե ամբողջությամբ վկայակոչեցի ֆրանսիական պարբերականի զարգացրած գլխավոր դրույթը, որը կազմում է թուրքական հարցում հեղինակի տեսակետի հիմնաքարը: Այս մեկնակետերը կանխորոշում են հեղինակի հետագա հայացքները ռուս—հայկական և թուրք—հայկական հարաբերությունների նկատմամբ: Համաձայն հեղինակի, Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականությունը և ռուսական դիվանագետների խարդավանքները Եվրոպայի հետևողական միջամտության հետ թուրքական գործերում միակ պատճառն են Թուրքիայի բոլոր աղետների և կիզակետը ամբողջ արևելյան և նրա հոգեզավակ հայկական հարցի:

Թեև հոդվածի բուն նյութը շատ հեռու է հեղինակի իրազեկությունից, էլ ավելի հնամաշ է նրա գաղափարը: Նրա հավակնությունները չեն համապատասխանում Հայաստանի ողբերգության հանդեպ այս մակերեսային և թեթևամիտ վարվեցողությանը: Այս արդյունք է Արևելյան հարցի նույնքան աղքատ որքան և հնացած տեսակետի: Գայլի և գառան «հնացած առակի» աղմկալից հերքումը սպասել էր տալիս, որ կհիշատակվեն

կանաչ արոտները, որտեղ գառը խաղաղորեն արածում է գայլի կողքին: Սա շատ ավելի դժվարին խնդիր է, քան թե նույն հին երգը նորից ու նորից երգելը, որը հեղինակը գերադասում է անել տհաճ նոտաներով:

Նրան պակասում է այն խորիմաստ ըմբռնողությունը, որ անհրաժեշտ է իջնելու համար դիվանագիտական գոռոզամիտ աստիճանից հարցի պատմական խորքերը, որպեսզի կռահի նրա ծագումը: Իսկ այս բանը չէր կարելի սպասել մի մարդուց, ով հնարավոր է համարում խարդավանքների մեջ փնտրել՝ գտնել մի պատմական երևույթի հիմքն ու բարձրակետը, որը ավելի քան մեկ դար է ինչ առեղծված է դարձել քաղաքակիրթ աշխարհի համար:

Պատմական կոնցեպցիայի բացակայությունը առավել քան ակնհայտ է դառնում հեղինակի վերաբերմունքից թուրք-հայկական հարաբերությունների հանդեպ: Նա դժվարությամբ է կարողանում տեսնել նույնիսկ տասնիններորդ դարի կեսերը և ի վիճակի չէ թափանցելու անցյալ դարերի խավարի մեջ: Եվ այդպիսով, հայկական հարցի ակունքների իր փնտրտուքում նրա մտորումները խարիսխ են նետում «ռուսական խարդավանքի հիմքի» վրա և անզոր են սավառնելու դեպի այնպիսի պատմական բարձունքներ, որոնք հնարավորություն տային նրան ըմբռնելու այն ողբերգությունը, որը ստեղծեց հայկական հարցը Թուքիայում: Միայն այդ դեպքում, դիվանագիտական մացառուտների ներքո, կկարողանա որևէ մեկը հայտնաբերել պատկան ճառագայթները, որոնց վրա հավասարապես ընկած են Հայաստանի ցավը և թուրքական պրոբլեմը:

Եթե մենք հանգամանորեն կանգ առնենք մեզ հետաքրքրող հարցի նկատմամբ այս մակերեսային վերաբերմունքի վրա, ապա ոչ այն պատճառով, որ այն արտահայտում է հեղինակի անհատական տեսակետները: Այս տեսակետներր ավելի քան ծեծված են, քան նրանք, որոնց դեմ հեղինակը բերում է իր փաստարկումները: Նրան պատկանում է միայն դրանց առավել գունավորված ցուցադրումը՝ անկասկած թուրքասիրական ոգով: Հնամաշ տեսակետները մատուցված են որպես հին կերակուր `ամենայն քնքշությամբ տաքացված թուրքական գգայունության համար: Ակամայից հարց է ծագում, արդյո՞ք երիտթուրքի ֆես չէ զարդարում այս ֆրանսիացի հեղինակի գլուխը:

Ես մեղքը ֆեսի վրա չեմ գցում պաշտպանական դիրք ընդունելու համար, ես ինքս այս հարցերին անդրադառնալու եմ մոտավորապես ճիշտ նույն օսմանյան պետական շահերի տեսակետից: Բայց ես հիմնվելու եմ պատմական ըմբռնողության հաստատուն հիմքի վրա, առանց դեգերելու դիվանագիտական խարդախությունների ոլորտում:

Արտաքին ճնշումը, որից գանգատվում է օսմանյան հայրենասերը, Թուրքիայի մասնատման պատճառը չէ, այլ պարզապես նրա վերասերման ցուցանիշն է: Տերությունների միջամտությունը պայմանավորված էր Թուրքիայի հիվանդագին դրությամբ և նրանց դիվանագիտությունը, շատ հեռու լինելով աղետների պատճառը լինելուց, ավելի շուտ ձգտում էր կարգավորել նման միջամտությունը:

Քաղաքակրթված երկրների արտադրողական ուժերի արտակարգ զարգացումը իր հարվածն ուղղում էր Թուրքիայի դեմ՝ համաձայն ուժերի բաշխման բնական օրենքի: Ինչպես լեփ-լեցուն ջրավազանի ջուրը թափվում է հարևան փոսը, այնպես էլ հագեցած եվրոպական միջավայրը փրկություն է որոնում նվազ արտադրողական երկրների ուղղությամբ: Այդ առումով սուլթանի կայսրությունը, փառք Ալլահին, մի դատարկ նավ է: Թուրքերը անսահման երախտապարտ պետք է լինեն այդ նույն եվրոպական

դիվանագիտությանը, որ կասեցրեց արտաքին գրոհը և մեկ դարով հետաձգեց Թուրքիայի քայքայումը՝ հռչակելով օսմանյան տիրույթների տերիտորիալ անձեռնմխելիությունը: Որպես միջազգային քաղաքականության պարտադիր սկզբունք, այս լոզունգը, սակայն, կորցրել էր իր հրամայական տոնը: Ռուսաստանի ներկա դրությամբ, որի կրծքին էր այն ուղղված, կորցրել է իր պատմական հիմքը: Այսուհետև Թուրքիայում status quo պահպանելու վերաբերյալ բոլոր նկատառումները պետք է դեն նետվեն և «հիվանդ մարդու» ճակատագիրը պետք է ի վերջո լուծվի:

Թուրքիայով շահագրգռված տերությունների քաղաքականությունը, գլխավորապես հիմնված նրանց տնտեսական շահերի վրա, այս նոր փուլամ պետք է ընդունի քաղաքական օրինականության որոշակի աստիճան: Մինչ Թուրքիան դիտվում էր սոսկ որպես էժանագին ապրանքների շուկա, նրանք, ում այն վերաբերում էր, կարող էին, և անբավարար ուշադրություն էին դարձնում Թուրքիայի ներքին դրությանը: Բայց այժմ սուլթանի տիրույթների կարիքն զգացվում էր ոչ միայն որպես շուկայի այլև որպես կապիտալի և արտադրողական աշխատանքի ներդրման ասպարեզի՝ շահագործելու համար մինչև հիմա անձեռնխելի մնացած բնական հարստությունները: Հետևաբար, երկրի ներքին դրությունը չի կարող այլևս անտարբերությամբ դիտվել, որոշակի չափի կարգ ու կանոն պետք է հաստատվի որպես ամեն մի ձեռնարկուղականության նախապայման:

Թուրքիան այնքան հեռու է մնացել պետության ժամանակակից կոնցեպցիայից, որ նրա բուն իսկ գոյությունը քաղաքակիրթ աշխարհի հետ կողք-կողքի ինքնըստինքյան անոմալիա է: Նա շատ քիչ ընդհանուր բան ունի եվրոպական պետականության հզոր կառուցվածքի հետ: Թուրքիան միշտ եղել է և այժմ էլ մնում է զինվորական վրան՝ որին պահում են տիրանիայի ու բռնության ձողերը: Երբ վստահաբար են տրամադրված լինում, թուրքերն իրենք իրենց կարգը բնութագրում են իբրև «նիզամ ալթընդա հայդուդ», այսինքն՝ կազմակերպված կողոպուտ, սահմանում, որը հենց վերջերս հաստատվեց նրանց գերմանացի բարեկամների կողմից2:

Սահմանադրությունը ոչ մի իրական փոփոխություն առաջ չբերեց վարչակարգում, ճիշտ ինչպես որ գլխարկը չի փոխի «սոֆտայի» գիտությամբ լցված թուրքի գլուխը: Ոչ մի եվրոպացի և ոչ էլ, իհարկե, կուլտուրական շնորհներով օժտված աշխատող չի կարող դիմանալ՝ ապրելու թուրքական ճնշման մթնոլորտում: Եթե Եվրոպան ցանկանում է օգտագործել թուրքական տիրույթները, նա պետք է ձգտի բարեփոխել Թուրքիան, այնտեղ կարգուկանոն հաստատել, որոնք կերաշխավորեն ինտենսիվ արտադրության հնարավորություն և ազատություն: Բարեփոխումները պետք է նախորդեն կամ առնվազն կողք-կողքի քայլեն Թուրքիայում՝ եվրոպական կապիտալի և աշխատանքի առաջխաղացման հետ միասին: Սակայն հնարավո՞ր է թուր քական կարգի բարեփոխումը եվրոպական

---

2 Das Turkische Reich, von Molbeck, Chesney and Michelsen, p 281.

դիվանագիտության մինչև հիմա առաջադրած հիմունքներով:

Նրանք, ովքեր Թուրքիան լավ գիտեն, երկար ժամանակ է ինչ այն նմանեցնում են կիսախարխուլ մի կառույցի, որը գտնվում է փլուզման ու խորտակման եզրին ոչ միայն սեփական բնակիչներից, այլև անցորդներից: Ավերումը կարելի էր կանխել ժամանակավոր վերանորոգմամբ: Սակայն Թուրքիայի վերանորացման բոլոր ժամկետները կորսվեցին: Այժմ, բարեփոխումների մուրճի վերջին հարվածից ամբողջ կառույցը խորտակվելու և հողին է հավասարվելու:

Միակ դեղամիջոցը մնում է կառուցվածքը, հիմքը և մնացյալ ամենը մաքրելը և բեկորներից մի նոր շինություն կառուցելը: Թուրքերն իրենք կատարելապես պատկերացնում են իրենց այս դրությունը: Նրանք բնազդորեն դիմադրում են բարեփոխումների բոլոր փորձերին, գալիս լինեն դրանք ներքին ուժրից, թե արտաքին ճնշումից: Ուղղափառ օսմանի համար Թուրքիայի բարեփոխումը նման է վիրաբույժի դանակի՝ անատոմիական սրահում: Թուրքական ռեֆորմների պատմություն տխրահռչակ «թանզիմաթով» բերում է այն վերջնական համոզմանը, որ Թուրքիայում բոլոր ստեղծագործական ջանքերը ապարդյուն են: Լայնածավալ բարեփոխումների մեծադղորդ հռչակումը և պետության կառավարման արվեստի եվրոպական սկզբունքների ընդունումը, մի կողմ թողած դրանց անկեղծության հարցը, սկզբից ևեթ ուղեկցվեցին խոսքից գործի անցնելու պրակտիկայում արմատական միջոցառումներ անցկացնելու բացարձակ անկարողությամբ:

Սուլթան Աբդուլ-Մեջիդը և Ռեշիդ փաշան՝ «թանզիմաթի» հեղինակը, կամ հռչակավոր Միդհատ փաշան՝ սահմանադրական վարչակարգի կողմնակիցը, անկասկած լի էին բարի մտադրություններով և ուզում էին իրենց երկիրը առաջնորդել դեպի առաջադիմության ուղին: Բայց նրանց շանքերը խորտակվեցին՝, բախվելով թուրքական քարացածության ժայռերին: Բարեփոխումներ կատարելու բոլոր փորձերը դիտվում թին որպես հայրենի քաղաքական կառուցվածքի սկզբունքների դեմ ուղղված ոտնձգություն: Ինչպիսի բացատրության էլ որ առաջարկվի թուրքական անշարժության վերաբերյալ, փաստը մնում է ակնհայտ:

Անարդարացի կլիներ, թուրքական կայսրության հետամնացության համար մեղքը գցել (ինչպես որ այդ հաճախակի է արվում) քաղաքականապես տիրապետող թուրքական տարրի մտավոր պակասությունների վրա: Թուրքական ռասայի բնութագրությունը միշտ չէ, որ կարելի է գտնել ժամանակակից օսմանցիների մոտ: Պատմության մեջ թուրքական ցեղերը ներկայացված են որպես ավերասփյուռ և խորտակիչ տարերային մի ուժ: Մոնղոլիայի տափաստաններից մինչև Ադրիատիկի ափերը այս պատմական կործանարարները սլացան ինչպես մրրիկ՝ ավերելով իրենց սահմռկեցուցիչ և հաղթական առաջխաղացման ճանապարհին քաղաքակրթության պտուղները, որ ձեռք էին բերել եվրոպական ազգերը դարերի տքնությամբ: Նրանց հետքերը խորհրդանշվեցին մոխիրներով ծածկված և արյամբ ներծծված ծխացող ավերակներով: Նրանց մասին լավ կլինի ասել, որ՞ նրանք անցան դարերի միջով, ինչպես մի չարազույժ ամբոխ՝ հետևորդներին չթողնելով ոչ մի բարեբեր ուղերձ, ոչ էլ հանճարի մի զործ:

Այս ճշմարիտ վանդալիզմը նույնպես հատկությունն որ օղուզ թուրքական այն ցեղի, որը բախտ ունեցավ տիրանալու Բյուզանդիայի մեծ ժառանգությանը: Չնայած իր ռասայական բնավորության կայունությանը, այսօրվա թուրքը նշանակալիորեն տարբերվում է իր նախնիներից: Ամենատարբեր ծագման տեր տարատեսակ էթնիկական զանգվածի, որը բնակվում էր Արևմտյան Ասիայում, միաձուլման պրոցեսը դեռ այժմ էլ տեղի է ունենում և չի սահմանափակվում գոյություն ունեցող տարբեր ազգություններով: Շատ ուրիշ տարրեր էլ են կուլ գնացել նրան: Ժամանակակից թուրքը մի տեսակ էթնիկական խառնուրդ է, որի երակներում օղուզական արյան տոկոսը մոտավորապես նույնքան է, որքան հունգարացունը արյունն է բուն այն ուգրների, որոնք վաղեմի ժամանակներում թափառում էին հարավային Ռուսիայի տափաստաններում: Օսմանը կամ թուրքի արեմտաասիական տիպը,

չնայած որքան էլ զանազանվի տարբեր վայրերում, որտեղ այն կախված է միաձուլված օտար արյունից, շատ և շատ է հեռացել իր նախասկզբնական թուրքական նախատիպից: Այն մեծապես փոփոխվել է և ազնվացել իր նախնիների համեմատությամբ, որոնց սարսափազդու մոնղոլական դիմագծերը ահ ու զզվանք էին ներազդում: Վերոհիշյալ նկատառումները բացառում են ամեն մի լուրջ փորձ՝ վերագրելու Թուրքիայի ներկա կացությունը թուրքի բնական դանդաղկոտությանը:

Հավասարապես անարդարացի կլինի մեղադրել իսլամը որպես մի ուսմունք, որն ընդդիմադիր է առաջընթացին: Իսլամն ամբողջովին պատասխանատու դարձնելը մուսուլմանական պետական իշխանությունների այլասերվածության համար նույնքան աններելի կլինի, որքան որ միջնադարյան պապականության արատները Քրիստոսի ուսմունքին վերագրելը: Ամենուրեք արիստոկրատիան դրսևորում է կրոնի մեջ աջակցություն փնտրելու, թեոկրատիա դառնալու նույն միտումը: Նրա հաջողությունը չափվում է կրոնական ինքնագիտակցության ստանդարտով և տվյալ հասարակության մտավոր ընդհանուր զարգացմամբ: Իսլամը կարող է պատասխանատու համարվել Թուրքիայի ճակատագրի համար այնքանով, որքանով այն մի կույր գործիք է դարձել կառավարության ձեռքին և որպես այդպիսին գործել ինչպես մի արգելք ամեն մի առաջադիմության ճանապարհին: Սուլթանի կառավարությունը կառչել է նրանից և օգտագործել այն որպես մի ծածկույթ, սքողելու համար բոլոր սեփական թերությունները: Անսխալականության և սրբազանության զուտ կրոնական սկզբունքը հիմք է կազմել ոչ միայն կրոնական, այլ նաև քաղաքական ու հասարակական հաստատությունների համար: Հետևաբար, պետական վարչակազմի մեջ որևէ մի փոփոխություն դիտվել է որպես կրոնի դեմ ուղղված ոտնձգություն: Բոլոր բարեփոխումները և բարեփոխումների կողմնակիցները իրենց կրոնական տգիտության մեջ խորասուզված ուղղափառ մահմեդականների աչքում կասկած են հարուցել իրենց նկատմամբ, որպես պետական համակարգի ընդդիմադիրներ:

Տգիտության ամենավատթար տեսակի, այն է՝ դեպի մոլեռանդության տանող կրոնական խավարամտության վրա հիմնված օսմանյան կառավարությունը պահպանում է իր բացարձակ գոյությունը ի վնաս երկրի բնական զարգացման:

Ինչ որ չափով համանման էր Եվրոպայի դրությունը հռոմեա-կաթոլիկական միջնադարում: Նա դուրս պրծավ իր կյանքի այդ փուլից ռեֆորմացիայի հնոցի միջով, որը ազատագրեց կրոնական մտածողությունը նրա բոլոր խորթ կուտակումներից:

Արևմուտքում ռեֆորմացիան հռչակվեց Վերածնության կողմից, որը ազատագրեց մարդկային միտքը կապանքներից և ուղի հարթեց կրոնական ազատագրության համար: Բոլոր կրոնական կոնցեպցիաներն իրենց էությամբ պահպանողական են, և այդ կրկնակի ճշմարիտ է իսլամի համար: Այստեղ ռեֆորմացիա հնարավոր է միայն եվրոպական քաղաքակրթության ազատագրող ոգու ճնշման տակ: Ժամանակակից Թուրքիայում, հետևաբար, իսլամը ներկայացնում է մի հետադիմական սկզբունք, որը խոչընդոտում է ռեֆորմացիայի ներմուծումը: Մյուս կողմից, իսլամը կարող է դառնալ առաջընթացի լծակ միայն այն պայմանով, որ ինքը բարեփոխման ենթարկվի եվրոպական մշակույթի ազդեցության ներքո:

Այսպիսով իսլամը, թուրքական պետության հետ միասին, որին նա պաշտպանում է, պարզ գոյություն են քարշ տալիս այս արատավոր շրջանակում: Ելքը պետք է գտնել Թուրքիայի պատմության մեջ:

Թուրքական կառավարողները բարեփոխումների նպատակով կարող էին օգտագործել այն էթնիկական նյութը, որը կազմում էր թուրքերի նվաճած կայսրության մշակութային և տնտեսական հիմքը և որը նույնը մնաց նրանց տիրապետության ներքո: Ես խոսում եմ Թուրքիայի ոչ մահմեդական ազգությունների մասին: Նրանք պետք է աղբյուր ծառայեին փոխանցելու համար Եվրոպական քաղաքակրթությունը թուրքական իրականությանը: Այստեղ մենք շոշափում ենք «հիվանդ մարդու» թույլ տեղը: Ներկա պահին չափազանց դժվար է հաղթահարել թուրքական պետության պատմության մեջ քրիստոնյա ազգությունների նշանակության մասին նախապաշարյալ և սխալ տեսակետները: Դժբախտաբար այս տեսակետը նմանորեն պաշտպանում են թուրքերը և եվրոպական դիվանագետները:

Համաձայն լայն տարածում գտած կարծիքի, քրիստոնյա ազգությունները դիտվում են որպես հակամարտ ուժեր, որոնք միշտ պատրաստ են պայթեցնել և հօդս ցնդեցնել թուրքական կայսրությունը: Նման տեսակետը զարգացվեց վերջին դեպքերի կապակցությամբ, որոնք առաջ մղեցին կամ ռեֆորմների միջոցով Թուրքիայում քրիստոնյա ազգությունների դրությունը բարելավելու կամ նրանց անտանելի լծից լիովին ազատագրելու հարցը: Քրիստոնեական շարժումը, որը շատ վաղուց է սկիզբ առել, եթե ճիշտ վերաբերմունքի արժանանար կառավարության կողմից կարող էր ազդակ ծառայել ընդհանուր վերակառուցման համար: Հենվելով քրիստոնեական տարրերի վրա, որոնք ավելի հարմարվող են ժամանակակից ազդեցություններին, թուրքական պետական գործիչները կկարողանային բարձրացնել իրենց երկիրը քարացածությունից և նոր ողի ներշնչել նրան: Սակայն, ճակատագրականորեն թյուրընկալմամբ, թուրքական կառավարողները գերադասեցին ամեն մի առաջընթաց և նոր կյանքի բնական տենչանք ճնշելու առավել դյուրին ուղին: Նրանք այսպիսով խորթացրին իրենցից ու կորցրեցին քրիստոնյա ագգաբնակչության վստահությունը և քանդեցին կայսրության պատմական հիմքերը:

Թուրքական կառավարության գլուխ կանգնած անձինք անընդունակ էին հասկանալու այն կենսական դերը, որ խաղացել էին քրիստոնյա ազգությունները թուրքական պետության կառուցման գործում: Այս փաստերը առաջնակարգ կարևորություն ունեն: Նրանք, ովքեր լիովին չեն ըմբռնել դրանց նշանակությունը ամբողջ թուրքական հարցի կապակցությամբ, բնավ երբեք չեն հասկանա սուլթանի կայսրության բարձրացման և անկման իրական պատճառը:

Տարրական գիտելիք է, որ ամեն մի պետություն, առանձնապես մի այնպիսի հզոր, զուտ ռազմական պետություն, որպիսին էր Թուրքիան այն ժամանակ, ամենից առաջ կարիք ունի լայն նյութական ռեսուրսների: Սրանք մատչելի էին միայն ընդհանրապես երկրի կուլտուրական զարգացման և բարեկեցության որոշակի ստանդարտի առկայության պայմաններում: Ի վիճակի՞ էին օսմանցի հովիվները, որոնք թափառում էին իրենց հոտերով և նույնիսկ դեռ այսօր էլ պահպանել են իրենց վաչկատուն սովորությունները, ստեղծելու նյութական և հոգևոր արժեքներ, որոնց կարիքը ուներ պետությունը:

Օսմանցիները հավաքեցին մյուս ժողովուրդների աշխատության պտուղները, նրանք օգտագործեցին դարերի ընթացքում դիզված հարստությունը, որոնք ժառանգել էին այն ազգություններից, ովքեր կառուցել էին Բյուզանդիա կոչված քաղաքակրթության վեհապանծ տաճարը: Թուրքերի և՛ ռազմական փառքը, և՛ տիրապետությունը անհնարին կլինեին, չլիներ երկրի դրամական հարստությունը և չլինեին

արտադրողական ուժերը, որոնք ներկայացնում էր նրա բնիկ քրիստոնյա ազգաբնակչությունը:

Սելիմ Աիեղը, Սուլեյման Փառահեղը, որքան էլ մեծ լիներ նրանց ռազմական հանճարը և թուրքերի մարտական արժեքը, կարող էին հայտնվել մի գետնի վրա, որը պարարտացված էր դարերի քաղաքակրթությամբ: Թուրքական ցեղերի ռագմական կազմակերպող ընդունակությունները չեն կարող ժխտվել: Ինչպես որ սերմի սոսկ որակը դեռևս չի կարող երաշխավորել նրա հաջող աճը, քանի դեռ նա բարենպաստ հողի մեջ չէ ցանված, այնպես էլ թուրքական ռազմական տաղանդը չէր կարողանա ծաղկել, չունենալով այն տնտեսական և կուլտուրական հիմքը, որը նրա հզոր զարգացման պայմաններից մեկն էր:

Պատմության հեռավոր ժամանակներում, զանազան վայրերում, թուրքերը ջանացել են հիմնել տարբեր պետություններ, բայց նրանցից ոչ մեկը հզոր կամ կայուն չեղավ: Նրանց հաջողվեց ստեղծել աիարկու համաշխարհային տերություն միայն բյուգանդական քաղաքակրթյալ աշխարհի սահմաններում: Այս անկասկած, շնորհիվ օսմանցիների էր, որոնք ազգակից ռասաների մեջ ամենաօժտվածն էին:

Նրանց հաջողության զաղանիքն ընկած է այն անսպառ հարստության մեջ, որը կուտակվել էր բյուգանդական ժողովուրդների ստեղծագործ աշխատանքով և որը թուրքերը մսխեցին շռայլորեն ու անխոհեմաբար: «Թուրքերը բնավ երբեք որևէ բան չեն արտադրել»,— ասում է Թուրքիայի պատմաբաններից մեկը: «Նրանք ոչինչ չեն ստեղծել, հետևաբար նրանք մսխել են բոլոր այն հարստությունը, որը կուտակել էին նրանց նվաճած ժողովուրդները և հասել են աղքատության այնպիսի դրության, որն ակնհայտորեն դեռ չի հասել իր վերջին խորությանը»:

Թուրքական տարրը եղել է և դեռևս է մի զինվորական կաստա ու կազմում է կայսրության ռազմական հզորության հիմքը: Քրիստոնյա ժողովուրդները և ոչ մահմեդական ազդաբնակչությունն ընդհանրապես կազմում է մի աշխատավորական զանգված կայսրության տնտեսական և ֆինանսական զորության գլխավոր աղբյուրը:

Ինչ վերաբերում է ռազմական հարցերին, սակայն, կա մի լուրջ վերապահություն: Ճիշտ է, որ օրենքով քրիստոնյաներին արգելված որ ծառայել բանակում, բայց փաստորեն նրանք ավելի ծանր բեռ էին կրում, քան իսլամի հետևորդները: Ինչպես հայտնի է, նվաճող թուրքական բանակի զլխավոր ուժը կազմված որ ենիչերիական գնդերից: Բայց ինչը որ կարող է հայտնի չլինել ընդհանրապես այն է, որ այս գնդերը կազմվում էին քրիստոնյա տղաներից, որոնց ժաժանորեն պոկում էին ծնողներից և դաստիարակում որպես մահմեդականների: Այս զորահավաքը, որը հայտնի էր «դևշիրմե» հատուկ տերմինով, անցկացվում էր հույների, հայերի, բուլղարների, բոսնիացիների և առնաուտների միջև: «Բոլորը, ովքեր ծնվել են, ծնվել են իսլամի համար»,— հռչակում է թուրքական ասացվածքը: Դժբախտ քրիստոնյա մանուկները այնպիսի դաժան կարգապահության էին ենթարկվում, որ դառնում էին «ինչպես վերահալված արծաթ», եթե օգտագործելու լինենք 17-որ դարի թուրք գրող Խոջա-բեյի արտահայտությունը, որը հեղինակել է մի աշխատություն թուրքական կայսրության անկման պատճառների մասին: Ենիչերիների գնդերը կազմակերպվեցին սուլթան Ուրխանի՝ օսմանյան հարստության հիմնադրի հաջորդի գահակալության օրոք: Հետևաբար, ենիչերիները գոյություն ունեին թուրքական պետության հենց սկզբնավորումից: Նրանք նոր ժամանակների առաջին կանոնավոր հետևազորն էին, նրանց էր նվաճող

թուրքական բանակը պարտական իր աննախընթաց հաջողությունները: Ակնհայտ է, որ նույնիսկ ռազմական կազմակերպության մեջ քրիստոնեական տարրը կազմել է «ռազմատենչ» թուրքերի ուժի գլխավոր աղբյուրը:

Եթե քրիստոնյա ժողովուրդները նման էին «վերահալված արծաթի» ռազմական գործերում, ապա հասարակական և տնտեսական կարգի հարցերում նրանք նման էին զուտ ոսկու: Այս սկգբունքը արդարացվում է ոչ միայն պատմական բնույթի նկատառումներով, այլև բացարձակապես օբյեկտիվ տվյալներով, ինչպես կտեսնենք ստորև: Թվում է, թե դա պետք է կազմեր որոշակի պետական քաղաքականության հիմքը: Քրիստոնյաների հովանավորությունը, լինելով հավասար պետական գանձի ապահովության, պետք է կազմեր ներքին քաղաքականության հիմնաքարը: Չնայած դրան, օսմանյան կառավարությունը, անընդունակ գտնվելով ըմբռնելու այս պարզ աքսիոման, դարեր շարունակ հետևեց մի քաղաքականության, որը հավասապես ճակատագրական եղավ սեփական պետության համար, ինչպես որ էր այն քրիստոնյաների համար: Այս քաղաքականությունը և նրա հետևանքները լավագույնս լուսաբանվում են հետևյալ պատմական վկայակոչմամբ:

Թուրքական տիրույթներն Արևմտյան Ասիայում կազմված են Անատոլիա, Հայաստան, Սիրիա, Քուրդիստան և Արաբա-իրաքյան պրովինցիաներից: Այս երկրների քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, թուրքական գավթումից և՛ առաջ, և՛ հետո բաժանված էր հույն, հայ և ասորի ազգություններին պատկանող երեք բնիկ խմբերի: Այս երեք խմբից յուրաքանչյուրը, մինչ ուներ իր հատուկ մայր երկիրը և մետրոպոլիսը, բայց և այնպես սփռված էւ՝ իր ամբողջ Արևմտյան Ասիայում՝ Բաղդադից մինչև Կոստանդնուպոլիս:

Անհրազեկ անձինք հաճախ պնդում են, որ Փոքր Ասիայի քրիստոնյա ազգությունները թուրքերի համեմատությամբ նորեկներ են: Վիտալ Քինեն, Ասիական Թուրքիայի վերաբերյալ ծավալուն, բայց, դժբախտաբար, շատ պակասավոր աշխատության հեղինակը, բովանդակությամբ, գովասանքի արժանի էքսկուրսներ է կատարում պատմության բնագավառը: Անատոլիական մարզերի հայերի վերաբերյալ նա հայտարարում է, որ նրանք գաղթել են այդ կողմերը առաջին Սեֆյանների օրոք, գլխավորապես Շահ Աբբասի գահակալության ժամանակ, այն է՝ 17-րդ դարի սկզբին: Նույն տեսակետն է նա պաշտպանում Բրուսսայի և Իզմիրի հայերի կապակցությամբ:

Հայտնի է, սակայն, որ արդեն թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի նվաճման ժամանակ, 15-րդ դարում, Բրուսսան հայ եպիսկոպոսի նստավայր էր և այդ եպիսկոպոսը հռչակվեց բոլոր Փոքր Ասիայում ապրող հայերի գլուխ: Ադրամեդայում, որը ծայրագույն սահմանն էր խաչակրաց արշավանքների ժամանակ, շուրջ 30 հազար հայեր միացան խաչակիրներին: Մենք ի վիճակի ենք հաստատելու, ի շահ Քինեի և նրանց, ովքեր բաժանում են նրա տեսակետը, որ ամբողջ Փոքր Ասիա թերակղզում գոյություն չունի ոչ մի կետ, որտեղ հայերը բնիկ բնակիչներ չլինեին թուրքերի առաջխաղացումից շատ և շատ առաջ:

Քինեի տեսակետը կարելի է միայն ընդունել այն իմաստով, որ Փոքր Ասիայի հայ ազգաբնակչությունը մշտապես վերանորգվում էր գաղթականության թարմ հոսանքներով՝ Հայաստանի բուն նահանգներից: Անհրաժեշտ է ավելացնել, սակայն, որ նրանք բռնի արմատախիլ էին արվում իրենց տներից թուրքական կառավարողների կողմից և ուղարկվում Անատոլիայի խորքերը, որպեսզի բարելավեն նրա տնտեսական գարգացումը:

Քրիստոնյա, ավելի շուտ ոչ մահմեդական ազգությունների կողմից Անատոլիայի գաղութացումը հառնում է մինչև Բյուզանդիայի օրերը: Վերոհիշյալ երեք խմբերը կազմում էին բյուզանդական կայսրության էթնիկական հիմքը: Բյուզանդիայի պատմական ծառայություններից մեկն էլ այն է, որ դա առաջին պետությունն որ, որը ամենատարբեր ծագում ունեցող ազգությունների բարեկամական համագործակցության առաջին օրինակը տվեց, ազգություններ, որոնք միավորվել էին ընդհանուր պետության կառուցման գործում:

Մտնելով այս ազդեցիկ շինությունը, թուրքերը պարզապես ապացուցեցին ոչ միայն իրենց անկարողությունը շարունակել իրենց նախորդների քաղաքակրթիչ խնդիրը, այլև, առակի կենդանու նման, սկսեցին կտրել այն հզոր ծառի բուն արմատները, որի պտուղը նրանց իսկ գոյության և բարեկեցության աղբյուրն էր: Կրոնական տարբերությունների սկզբունքի վրա հիմնված քաղաքականությունը երկիրը բաժանեց մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների երկու թշնամական ճամբարների: Նրանց փոխադարձ թշնամությունը արհեստականորեն բորբոքվեց և վերածվեց բոցի:

Ճշմարիտ է, որ հարաբերությունները վաչկատուն նորեկների և մի հին քաղաքակրթության նստակյաց տարրերի միջև չէին կարող առանձնապես բարեկամական լինել: Կառավարության խնդիրը պետք է լիներ հաշտեցնել այս բնական տարաընթացությունները և վերացնել հակասությունների սուր եզրերը այս անհավասար արժեքներ ունեցող ուժերի միջև: Թուրքական կառավարողները, սակայն, իրենց բարեկեցությունը փնտրեցին բնակչության այս երկու գործոնների հակամարտության մեջ: Նրանց օտարոտի էին կառավարման այն տարրական սկզբունքերը, որոնք մատնանշում էին նրանց երբեմն-երբեմն առավել լուսավորյալ թուրքերը: «Մեր քաղաքական իմաստուններին,- ասում է Ահմեդ Ռեսմի Էֆենդին,— Ալլահը ոչ խելք է շնորհել, ոչ էլ փորձառություն: Պատմության ուսումնասիրությունը նրանց գործը չէ: Հետևաբար նրանց համար որոշակի է, որ մահմեդականի առաջնահերթ և ամենասրբազան պարտակա-նությունն է բոլոր անհավատների վերացումը երկրի երեսից»3:

Քրիստոնյա հպատակների հալածանքը, վերջիններիս ստրկական դրությամբ հրահրված բոլոր հետևանքներով, կարելի է դիտել Թուրքիայի ամբողջ պատմության ընթացքում, որպես թուրքական կառավարության բացահայտ կամ գաղտնի նպատակ: Յուրաքանչյուր այսպիսի կառավարության տարրական սկզբունքը պետք է լիներ ենթադրաբար հավասար վերաբերմունքը իր բոլոր հպատակների նկատմամբ:

Քրիստոնյաներին պատկանող հողերը մշտապես մահմեդական ներխուժման սպառնալիքի տակ էին գտնվում: Ասորի քրիստոնյաներին վտանգ էր սպառնում Իրաքի մահմեդականների կողմից, քրիստոնյա Հայաստանին՝ Քուրդիստանի մահմեդականների կողմից:

---

3. “Kutci-bey Iomurdjinsky”. W. D. Smirnoff, p. 31.

Բուն Անատոլիայում թուրքերը, միացած տարբեր ծագում ունեցող ասիմիլացված ցեղերին, ճնշում էին քրիստոնյա հույներին, հայերին և նախաթուրքական ժամանակաշրջանի մյուս «հոռոմներին»:

Կառավարական իշխանությունը խրախուսում էր կրոնական հակամարտությունը և օգտագործում էր այն որպես միջոց ահաբեկելու և հնազանդեցնելու այն տարրերին, ովքեր հրաժարվում էին դավաճաններ դառնալուց, և որոնց դիմադրությունը իսլամին դիտվում էր որպես վտանգ թեոկրատական կառուցվածքին: Երկու, ընդդիմադիր կրոնական

աշխարհների միջև ժառանգական թշնամության մեջ կառավարությունը խաղում էր ոչ թե խաղաղեցնողի,այլ գլխավոր հրահրողի դեր: Հետևաբար, երկու ընդդիմադիր ճամբարները դարեր շարունակ կանգնած էին դեմ առ դեմ որպես թշնամիներ՝ հավատացյալներ և գյաուրներ, կառավարողներ և կառավարվողներ, զինվածներ և անզեններ, տերեր և ստրուկներ, շահագործողներ և շահագործվողներ, ավերիչներ և կերտողներ, նրանք, ովքեր վայելում են կյանքը առանց աշխատելու, և նրանք, ովքեր աշխատում են առանց վայելելու: Առաջինները համարվում էին հայրենիքի ճշմարիտ զավակներ, մինչ վերջինները միայն խորթ զավակներ էին: Մահմեդականները կոչված են սուր բռնելու հանուն իսլամի, իսկ քրիստոնյաները բեռնակիր անասուններ են, որ աշխատում են իսլամի փառքի համար, «փափուկ կարպետ են փադիշահի պատվանդանի համար:
Քաղաքական նվաստացումները և տնտեսական շահագործումը, որոնց ենթարկվում էր Թուրքիայի քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, բավարար չափով ցուցադրվում է ֆեոդալական միլիտարիզմի հաստատություններով, որոնք այնքան սարսափելի էին հատկապես նրանց համար:
Արևմտյան Ասիայի թուրքական տիրույթները բաժանվում էին երկու տասնյակ կամ մոտ այդքան ընդարձակ պրովինցիաների, որոնք կառավարվում էին բեյլերբեյների, այսինքն՝ բեյերի բեյեր կոչվող ֆեոդալ տերերի կողմից: Ամեն մի պրովինցիա կամ բեյլերբեյթե, իր հերթին ենթաբաժանված էր սանջակների, որոնք կառավարվում էին սանջակ-բեյերի կողմից: Սանջակները, նորից, կոտորակված էին հարյուրավոր կամ հազարավոր մանր վիճակների, այսպես կոչված քըլըչի կամ սաբրեի, որոնք կոչվում էին զիամեթ կամ թիմար, համաձայն նրանց չափի և եկամտի: Թիմարը վիճակ էր, որը տալիս էր մինչև 20000 ասպետի եկամուտ, իսկ զիամեթը՝ ավելի մեծ արժեքի: Փոքր վիճակների սեփականատերերը ենթարկվում էին սանջակ-բեյերին, ովքեր, իրենց հերթին, ենթակա էին բեյլերբեյին:
Սուլթանի սիրեցյալներին շնորհվում էին հողեր, որտեղ նրանք լիովին դրության տեր էին դառնում անձնական ծառայության և հեծելաջոկատներով ռազմական օգնություն ցույց պայմանով, հեծելաջոկատները հավաքագրվում էիք համաձայն սահմանված պաշտոնական ցուցակների: Ներկա պահին այդ հաստատությունը չէ ինքնըստինքյան մեր ուշադրությունը գրավողը, այլ որքանով այն վերաբերում է քրիստոնյա ազգաբնակչությանը: Երկրի մարդկային ուժի ռեսուրսների էթնիկական ու քաղաքական տեղաբաշխումը այս կազմակերպության սահմաններում շատ բազմանշանակ է: Եկեք, ամենից առաջ, հետազոտենք այս ֆեոդալական տիրույթների թվական հարաբերակցությունը մեզ հետաքրքրող տարբեր պրովինցիաներում:
(1) Անատոլիայի բեյլերբեյթեը, որն ընդգրկում էր ներկայիս չորս վիլայեթներ՝ Բրուսսան կամ Խուդավենդիշարը, Կաստամունին, Այդինը և Անգորան, բաժանված էր 14 սանջակների և 7311 քըլըչների, զիամեթների և թիմարների:
(2) Կարամանի բեյլերբեյթեը զբաղեցնում էր արդի Իկոնիա վիլայեթը, Անդորայի վիլայեթի Կեսարիա սանջակը և Ադանայի կոչվել Կարամանի, Նուրի-Սոֆիի անունով, ծագումով հայ, որն ընդունեց իսլամը և հիմնեց անկախ իշխանություն 1220 թվականին: Օսմանցիները այն նվաճեցին միայն 1472 թվականին և վերածեցին բեյլերբեյթեի: Կարամանը հաշվում էր 7 սանջակ և 1620 քըլըչ:
(3) Տրապիզոնի բեյլերբեյթեր, որը մոտավորապես գրավում էր ներկայիս

վիլայեթը Բաթում քաղաքով, հաշվում էր 554 քըլըչ:
(4) Ռում կամ Սվաղ, որը նույնպես գրավում էր մոտավորապես այժմյան ամբողջ վիլայեթը: Այստեղ նույնպես, հայ իշխաններից մեկը, որը մուսուլմանություն էր ընդունել, հիմնել էր Դանիշմանյանների հարստությունը 1097 թվին, որը 1165 թ.
ենթարկվել էր սելջուկյանների մի ճյուղին: Այս բեյլերբեյութը հաշվում էր 7 սանջակ և 3130 քըլըչ:
(5) Էրզրում, որը կազմված էր այժմյան վիլայեթից Բիթլիսի վիլայեթի Մելազկերտից. հաշվում էր 12 սանջակ և 5279 քըլըչ:
(6) Կարսը գրավում էր ներկայիս Կարսը և Կարսի՝ մարզի Կաղզվանի շրջանը, ներառյալ Էրզրումի վիլայեթի Բասենը և պարունակում էր 6 սանջակ և 1296 քըլըչ:
(7) Չըլդըրը, գրավում էր Կարսի մարզի Օլթիի և Արդահանի շրջանները, ինչպես նաև Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի շրջանների մի մասը, հաշվում էր 13 սանջակ և 656 քըլըչ:
(8) Վան, ներկայիս Վանի և Մուշի սանջակները, 13 սանջակով և 1115 քըլըչով:
(9) Դիարբեքիրը գրավում էր ներկայիս վիլայեթը, Խարպուտ Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ վիլայեթի Խարբերդ և Դերսիմ սանջակներով, ինչպես նաև Բիթլիսի վիլայեթի Աղերդը, և բաժանված էր 19 սանջակների և 730 քըլըչի: Սրա մեջ էին մտնում նաև 5 ինքնավար իշխանություններ:
(10) Մարաշ կամ Զուլքադրիա, ներկայիս Հալեպի վիլայեթը Մարաշ, Ադանայի վիլայեթի Կոզան և Մալաթիա (Խարբերդի) սանջակները: Հաշվում էր 5 սանջակ և 2169 քըլըչ:
(11) Հալեպ, ներկայիս նույն վիլայեթի Հալեպի, Ադանայի վիլայեթի Ադանա և Ջեբել-բերեքըը սանջակները, պարունակում էր 9 սանջակ և 903 քըլըչ:
(12) Շամ, ներկայիս Սիրիան, Երուսաղեմը և Լիբանանը 10 սանջակ և 996 քըլըչ:
(13) Ռաքքա, ներկայիս Հալեպի վիլայեթը Ուրֆա սանջակը և Զոր մութասարիֆությունը. պարունակում էր 7 սանջակ և 274 քըլըչ:
(14) Մոսուլ, ներկայիս Մոսուլի սանջակները, հաշվում էր 6 սանջակ և 274 քըլըչ:
(15) Շահրիզոր, Մոսուլի վիլայեթի ներկայիս նույնանուն սանջակը, նաև Վանի վիլայեթի Հաքքյարի սանջակը, հաշվում էր մոտավորապես 400 քրդական տոհմեր, իրենց համապատասխան առաջնորդներով:
(16) Բաղդադ, ներկայիս Բաղդադ և Բասրա վիլայեթները. հաշվում էր՝ 18 սանջակ, որոնցից 7-ը բաժանված էին մի քանի քըլըչների:
Պրովինցիաների առաջին խումբը, Անատոլիան և Կարամանիան, որոնք գրավում էին գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիա թերակղզին և բնակեցված էին համարյա բացառապես մուսուլմաններով, հաշվում էին 21 սանջակ և 8931 քըլըչ:
Երկրորդ խումբը, բաղկացած գլխավորապես հայկական պրովինցիաներից, հաշվում էր 80 սանջակ, ներառյալ 5 իշխանություններ և 14285 քըլըչ:
Երրորդ խումբը, որ ընդգրկում էր գլխավորապես սիրիական քրիստոնեական պրովինցիաները, պարունակում էր 26 սանջակ և 2552 քըլըչ:
Ի վերջո, չորրորդ խումբը, որը գրավում էր Միջագետքի հարթավայրը և բնակեցված էր քրդական ու արաբական ցեղերով, հագիվ էր ճանաչում սուլթանի իշխանությունը: Սովորական տիպի բեյլերբեյութներ գոյություն ունեին միայն մի քանի խոշոր կենտրոններում: Երկրի մնացյալ մասը կառավարվում էր ցեղապետների կողմից, ովքեր ոչ ոքի չէին ենթարկվում:

Կարիք չկա ասելու, որ քըլըչների բոլոր կառավարիչները, բոլոր այս թիմարիոթները, զիամիթները, սանջակ-բեյերը և բեյլերբեյերը, բոլոր ֆեոդալ տերերը, փոքր ու մեծ, բացառապես մահմեդականներ էին: Այս իշխանավորները իրենց ոայաթների բացարձակ տերերն էին: Որքան մեծ էր այս տերերի թիվը, այնքան ծանր էր նրանց կառավարմանը ենթակա բնակչության ճակատագիրը: Պատկերացնելու համար քըլըչ կոչվածների նման անհավասար բաշխման նշանակությունն ու հետևանքները, օգտակար կլինի մի հայացք նետել վերոհիշյալ տերիտորիալ խմբերից յուրաքանչյուրի բյուջեի վրա: Այս հնամենի բյուջեն բավարար չափով լուսաբանում է մեր գլխավոր միտքը:

Անատոլիայի եկամուտները, որոնք ամբողջապես կամա մասամբ գանձվում էին հօգուտ նրա ֆեոդալ տերերի, կազմում էր 37318730 ասպեր: Կարամանիայինը՝ 10800175: Երկու, պրովինցիաների ընդհանուր եկամուտը, հետևաբար, 48110905 ասպեր էր:

Հայկական պրովինցիաների խումբը ընդամենը տրամադրում էր մոտավորապես 83683676 ասպեր: Պետք է նշել, որ միայն Վանը տարեկան վճարում էր 25079000 ասպեր, Սվազը՝ 13187327, Դիարբեքիրը՝ 11400000, Էրզրումը՝ 5906920, Կարսը՝ 9004119, Չըլդրըը՝ 9686000, Մարաշը՝ 9420310:

Սիրիական խումբը վճարում էր շուրջ 44271721 ասպեր Շամը՝ 6558600, և Հալեպը՝ 7713121:

Ինչ վերաբերում է չորրորդ՝ Միջագետյան և արաբա–քրդական խմբին, ապա Մոսուլի պրովինցիան վճարում էր 2240000 ասպեր, մինչդեռ Շահրիզորի և Բաղդադի եկամուտները հսկողությունից դուրս էին և յուրացվում էին նստակյաց ու վաչկատուն ցեղապետների կողմից:

Այդ դեպքում ո՞րն է այս թվերի իմաստը: Նրանք ըմբոստանում են անհավասար հարկաբաշխման՝ քրիստոնյա ազգաբնակչության վրա դրված ծանր բեռի դեմ: Փաստորեն, հայկական և սիրիական պրովինցիաները, միասին վերցրած, հազիվ էին կազմում Արևմտյան Ասիայում թուրքական տիրույթների մեկ երրորդը: Նրանց ընդհանուր տարածքը հավասար է հարևան երկու մահմեդական խմբերից յուրաքանչյուրին՝ մի կողմից Անատոլիային և Կարամանին, մյուս կողմից Միջագետքի պրովինցիաներին: Չնայած դրան, հայկական և սիրիական հողերից գանձվող հարկերը շատ ավելի ծանր են, քան մահմեդական պրովինցիաներից գանձվողը: Առաջիններից ստացվող եկամուտները հասնում են հարյուր միլիոնավոր ասպերի, մինչդեռ վերջիններից ստացվողը հազիվ է կազմում այդ գումարի կեսը:

Միայն հայկական պրովինցիաները վճարում էին շուրջ 84 միլիոն, որից 25 միլիոնը մուծում էին Վանը և Մուշը, զուտ հայկական բնակչություն ունեցող պրովինցիաները: Կարճ ասած, թեև քրիստոնեական պրովինցիաները երեք անգամ պակաս տարածք էին գրավում, քան մուսուլմանականը, վերջիններից կրկնակի ավելի էին վճարում:

Այս փաստը՝ ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել կամ բացատրել մեկը մյուսի հանդեպ ավելի մեծ բերրիությամբ կամ գերազանցությամբ: Բացառությամբ մի քանի հովիտների Հայկական լեռնաշխարհը հարմար չէ արժեքավոր ցանքերի համար, և այդ առումով ավելի վատ է ոչ միայն Միջագետքի բերրի դաշտավայրերի, այլև, նույնիսկ Անատոլիական բարձրավանդակի շատ շրջանների համեմատությամբ: Տարբեր պրովինցիաներից ծանր հարկագանձումները կարող են բացատրվել միայն էթնիկական նկատառումներով՝ մեկը բնակեցված է քրիստոնյաներով, մյուսը՝ մահմեդականներով: Առաջինները դատապարտված են ավելի մեծ չափերի

շահագործման, քան վերջինները:
Հայկական հողերից վերցվող չափից ավելի հարկերը առանձնապես ծանր էին: Ընդհուպ մինչև 80 խոշոր և շուրջ 14000 մանր ավատատերեր տզրուկի պես մխրճվել էին Հայաստանի մարմնի մեջ, և այդ կառավարության հավանությամբ: Այսպիսի
մի բեռ, վեր ամեն մի երկրի ուժերից, դատապարտում էր աղքատացման, հյուծման և քայքայման մի տնտեսական կարգ, որը կառուցվել էր դարերի տքնաջան աշխատանքով: Այս առավել ևս անխուսափելի էր, քանի որ ավատատերերը շատ ավելի ցածր էին այն երկրի կուլտուրական և տնտեսական մակարդակից, որը կոչված էին կառավարելու: Նրանք, հետևաբար, ոչ միայն կոչված էին կառավարելու: Նրանք, հետևաբար, ոչ միայն անընդունակ էին բարձրացնելու նրա տնտեսական մակարդակը այլև նույնիսկ պարզապես պահպանելու փաստորեն գոյություն ունեցող դրությունը:
Օսմանյան սուլթանները Հայաստանում կալվածներ էին շնորհում բացառապես քրդական ցեղապետներին, հաճախակի նրանց տիրապետությունը դարձնելով ժառանգական: Վաչկատուն ցեղերը իրենց անասունների հոտերով հետևում էին քայլ առ քայլ իրենց ցեղապետներին: Սուլթանի կամքով, մի գյուղատնտեսական երկիր ետ նետվեց և իջեցվեց նախնական հովվական և վաչկատուն կացության: Ընդհանուր առմամբ այս չէր կարող չքայքայել երկրի ողջ տնտեսական և կուլտուրական կյանքը:
Բարեբախտաբար, Հայաստանը ամենևին էլ անհիշելի ժամանակներից չէ քրդերով բնակեցված, ինչպես պնդում են անհրազեկ անձինք, երկրի պատահական այցելուները, գլխավորապես զանազան տերությունների գործակալները: Հետո մենք կվերադառնանք քուրդ-հայկական հարաբերությունների հարցին: Մենք այստեղ սոսկ կմատնանշենք, որ Հայաստան քրդերի գաղթի սկիզբը գնում է Սելիմ I-ի ժամանակները, երբ Չալդրանի ճակատամարտից հետո, 1514 թվականին, սուլթանը նվաճեց Հայաստանի մեծ մասը և նրա կառավարիչներ նշանակեց քրդերի, որոնք ֆեոդալական իրավունքներ ձեռք բերոցին զավթված, մասամբ էլ սուլթանի կողմից շնորհված հողերի վրա XVI դարի սկիզբը ականատես եղավ քրդական ցեղերի Հայաստան գաղթի խիստ մեծացմանը՝ թուրքական կառավարության աջակցությամբ: Ուժեղացնելով քրդական տարրը Հայաստանում, արաբականը՝ Սիրիայում և թուրքականը՝ Անատոլիայում թուրքական կառավարությունը գիտակցաբար հետամուտ որ քրիստոնյայի վրա մուսուլմանական տիրապետությունը հաստատելու սկզբունքին:
Եթե ոչ սկզբունքն ինքը, ապա որոշակիորեն նրա կիրառումը ընկած է Թուրքիան քայքայող բոլոր չարիքների հիմքում: Ոչ մի ճշմարտապես իր շահերը գիտակցող պետություն չի կարող հանդուրժել այն անհեթեթ կարգը, երբ անքաղաքակիրթ ցեղերը, լճացած հովվական կյանքի փուլում, գրավեին պետական շիշինության վերին հարկը, մինչդեռ կուլտուրական երկրագործ և արդյունաբերող բնակչությունը բանտարգելվեր նկուղներում: Նման կարգը դատապարտված է փլուզման: Այն կարող է հարատևել միայն աստիճանաբար բարբարոսության, իրենց վայրագ կառավարողների մակարդակին վերադառնալու պայմանով: Օսմանցիների քաղաքականությունը գերադասեց այս վերջին ալտերնատիվը և նպատակ դրեց աստիճանաբար թուլացնել քրիստոնյա ագգաբնակչությանը:
Այսպիսի մի քաղաքականության ոգեշնչողները, մարդիկ՝ զուրկ տեսությունը կառավարելու արվեստից, չէին հասկանում, որ քրիստոնյաների քաղաքական և տնտեսական հալածանքը խարխլում է

պետության տնտեսական հիմքերը, մինչդեռ նրանց բնաջնջումը գրկում է երկիրը իր հարստության աղբյուրներից: Քրիստոնյա ժողովուրդը չէ, ով, ըստ թուրքերի և նրանց արբանյակների, Թուրքիան տարել է և դեռ տանում է դեպի կործանում, այլ իրենց՝ թուրքերի հակաքրիստոնեական գաղափարաբանությունը:

Քրիստոնյաների կարևորությունը Թուրքիայի համար հաշվի չի առնվում մեկ ուրիշ առումով ևս, այն է՝ որպես լավագույն միջոցի՝ եվրոպական քաղաքակրթությունը Թուրքիա փոխանցելու: Որքան որ երկար տևեն «հիվանդ մարդու» մահվան գալարումները, հայտնի է, որ նրա գոյության հարցը արտակարգ սուր է լինելու: Պատմական ճակատագիրը պահանջում է հրամայական ընտրություն՝ կամ միանալ քաղաքակիրթ երների շարքերին, մուծելով վճռական բարեփոխումներ, կամ դադարել մեծ տերություն լինելուց: Թուրքիայի բոլոր փորձերը՝ դեն նետելու կառավարման հնամաշ ձևերը մինչև հիմա անհաջող են եղել:

Թուրքիայի վերակառուցումը հնարավոր է և կարող պտուղ տալ միայն այն դեպքում եթե կուլտուրական քրիստոնեական ազգություններին, որոնք մինչև հիմա ետին պլան են մղված եղել, թույլ տրվի մասնակցելու խնդրի լուծմանը: Միայն նրանց միջոցով հնարավոր կլինի երկրի եվրոպականացումը, քանի որ Թուրքիայի քրիստոնյաները Բյուզանդիայի հետնորդներն են, մի մեծ քաղաքակրթության ստեղծագործողները, քաղաքակրթություն, որը դրեց ժամանակակից մշակույթի հիմքը: Եվրոպական պետականությունը նույնքան հարազատ է նրան, որքան այն խորթ է թուրքերին: Մի ազգ այնքան է դյուրընկալ հասարակական կարգի նոր ձևերի նկատմամբ, որքան դրանք համապատասխան են նրա պատմական և մշակութային ռեսուրսներին: Թուրք-թաթարները, որոնց միակ պատմական ավանդույթը բաղկացած է յաթաղանից և հովվի մահակից, չեն կարող ներընկալել արևմտյան քաղաքակրթությունը իրենց քրիստոնյա դրացիներին հավասար դյուրությամբ: Քրիստոնեական աշխարհներից՝ հայկական, հունական, ասորա—արաբական, յուրաքանչյուրը ունի հոգևոր հարստության իր մշակութային ավանդույթը, որը տարել է թուրք-թաթարական տիրապետության հրի ու արյան ծովերի միջով: Այս ավանդույթներն են, որոնք սատար են կանգնում և կրթում են ներկա սերնդի ոգին և նրան ունակ դարձնում ներընկալելու ժամանակակից քաղաքակրթության սկզբունքները:

Քրիստոնյա ժողովուրդը, այսպիսով, նախասահմանված է դառնալու այն հունը, որով եվրոպական երիտասարդական կենսանյութը պետք է ներընկալվի, որն անհրաժեշտ է երիտասարդացնելու համար թուրքական քաղաքական համակարգի զառամյալ օրգանիզմը: Հիրավի, մարդ կարող է զարմանալ Թուրքիայում քրիստոնեական տարրի ապշեցուցիչ կենսունակությունից: Չնայած թուրքական վարչակարգի անտանելի ճնշմանը, չնայած հալածանքներին, բոլոր մշակութային նախաձեռնումներում և առաջընթացում նրանք մուսուլմաններից առաջ էին գտնվում: Երկրի վերածնունդը ձեռք չի բերվում սոսկ լոզունգներ հռչակելով և ճոռոմաբանությամբ: Բարենորոգիչների ջանասիրությունը, եթե անկեղծ է, պետք է ուղեկցվի առաջադիմության համար բնական շարժմանը աջակցելու պատրաստակամությամբ, թեկուզ և այն սկսված լինի քրիստոնյա ազգությունների կողմից: Ըստ երևույթին, բարենորոգչի խնդիրն այն է, որ քրիստոնյաների բաղձանքները քաջալերի և նրանց ազգային շահագրգռությունների սահմանափակ ոլորտից հանելով դեպի պետական գործունեության լայն թատերաբեմ տանի:

Օսմանյան իմաստունների քաղաքականությունը, սակայն, բռեց հակառակ ուղղությունը: Քրիստոնյա ագգերի գարգացումը նրանց կողմից դիտվում էր որպես վտանգ պետությանը: Համապատասխանաբար շարադրվեց կառավարության հակաքրիստոնեական քաղաքականությունը: Որ քրիստոնյա ագգությունները Թուրքիայում նոր գաղափարների առաջամարտիկներն էին, ապացուցվում է թեկուզ և միայն հայերի մեջ մտավոր շարժման պատմությամբ: Ժամանակակից առաջընթացի ամենահզոր լծակները, ինչպես տպագրությունը, մամուլը, ժամանակակից կրթությունը և այլն, քրիստոնյաների սեփականությունը դարձան Թուրքիայում շատ ավելի վաղ, քան դրանց կարևորությունը կընդունեին թուրքերն իրենք:

Հայտնի է, որ մուսուլմանական տպագրատուն հիմնելու առաջին փորձը վերաբերում է XVIII դարի սկզբին և այդ ժամանակ էլ նախաձեռնողը թուրք չէր: 1727 թվականին մի հունգարացի ռենեգատ, որն ընդունել էր իսլամը և ստացել Իբրահիմ անունը, համոզեց թուրքական կառավարությանը տպագրության առավելություններում և հիմնեց առաջին տպագրական մամուլը Ստամբուլում: Իհարկե, ուլեմաները բողոքեցին այս դիվային նորամուծության դեմ, և կառավարությունը մեծ դժվարություններ ունեցավ հաղթահարելու իսլամի այդ տգետ ծառաների ընդդիմությունը: Կարիք եղավ շեյխ-ուլ-իսլամի հատուկ «ֆեթվային»՝ հաշտեցնելու համար հավատացյալ մուսուլմաններին նոր ժամանակների մեծագույն հայտնագործություններից մեկի հետ:

Իբրահիմի մահից հետո տպագրատանը փակվեց, լույս ընծայելով միայն 18 գիրք: Կեսդարյան ընդմիջումից հետ, այն վերաբացվեց 1783 թվականին, և մինչև 19-րդ դարի կեսերը գործունեությունը սահմանափակվեց ոչ ավելի քան 90 աշխատությունների հրատարակությամբ:

Եթե մենք այժմ անցնենք քրիստոնյաներին, դեմ հանդիման կկանգնենք մեկ այլ պատկերի: Եկեք բաց թողնենք հույներին ու մյուս քրիստոնյաներին և մեր ուշադրությունն ուղղենք հայերի վրա: Հայկական տպարանը գործում որ Կոստանդնուպոլսում դեռևս 1567 թվականին, իսկ Զմյուռնիայում՝ 1759 թվականից: Թուրքիայի սահմաններից դուրս հայկական տպարանները բազմաթիվ էին և գոյություն ունեին գրեթե բոլոր եվրոպական մշակութային կենտրոններում:

1512 թվականին, այսինքն տպագրության գյուտից հետո մի քանի տասնամյակ անց՝ Վենետիկում լույս տեսավ հայերեն լեզվով առաջին տպագիր գիրքը: Այդ պահից տպարաններ սկսեցին հիմնվել ուրիշ կենտրոններում, որի արդյունքը եղավ մտավոր կյանքի լայն և ինտենսիվ զարգացումը: 17-րդ դարում հայկական տպագրությունը ծաղկեց Լվով—Լեմբերգում՝ 1616թ., Հռոմում՝ 1623 թ., Միլանում՝ 1624 թ., Լեգհոռնում՝ 1643 Պադուայում՝ 1690 թ., Ամստերդամում 1660 թ., Մարսելում՝ 1673թ., և, ի վերջո 1640 թ., Պարսկաստանում, Սպահանի մոտ գտնվող Ջուղա հայկական կենտրոնում:

Հաջորդ՝ 18-րդ դարում տպարաններ հայտնվեցին Լոնդոնում՝ 1763 թ., Աստրախանում՝ 1796 թ.: Հայկական պարբերական մամուլը ևս ավելի վաղ է ծնունդ առել, քան թուրքականը: 1795թ. սկսած այն տարիներ շարունակ գոյություն ուներ, մինչև որ առաջին թուրքական «Թաքվիմի Վաքաի» լրագիրը հրատարակվեց Կոնստանդնապոլսում 1832 թ.՝ հայերեն լեզվով զուգահեռ հրատարակությամբ: Ներկայումս, չնայած գրաքննության հարուցած դժվարություններին, հայկական մամուլը հաջողությամբ մրցակցում է թուրքականի հետ և՛ քանակապես, և՛ որակապես, թեև

վերջինս ընդհանրապես վայելում է կառավարական վարկերի աջակցությունը:
Ժողովրդական կրթությունը երբեք չի եղել կառավարության մտահոգության առարկան: Այն մնում է մահմեդական տգետ կղերականության ձեռքին: Մինչև 1845 թ. կառավարությունը ոչ մի փորձ չկատարեց աշխարհականացնելու դպրոցները համաձայն եվրոպական կրթական սկզբունքների: Սուլթանի «ֆիրմանով» մի հանձնաժողով կազմվեց՝ մշակելու համար նոր կրթական սխեմա: Որքան էլ տարօրինակ այդ թվա, շեյխ-ուլ-իսլամը դրվեց այդ հանձնաժողովի գլուխ: Ակնհայտ է, որ ոչինչ չէր կարելի սպասել նրա աշխատանքներից: Փաստ է, որ նույնիսկ հիմա թուրքերը չեն կարող պարծենալ եվրոպական տիպի որևէ դպրոցով:
Մինչդեռ, 1845 թ. էլ շատ առաջ հայերն ունեին օրինակելի դպրոցներ ոչ միայն արտասահմանում՝ Վենետիկում, Փարիզում, Մոսկվայում, Կալկաթայում, Մադրասում, այլև բուն Զմյուռնիայում և Կոնստանդնուպոլսում: Թուրքիայի հայերը գլխավորապես ուսանում էին արտասահմանի իրենց մայրենի դպրոցներում և հայրենիք էին վերադառնում գիտելիքներով հարստացած և պատրաստ աշխատելու պետական և հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Այդ է պատճառը, թե ինչու ազատ պրոֆեսիաների տեր մարդիկ, ինչպես օրինակ բժիշկները, փաստաբանները, գրողները, հրապարակախոսները բոլորն էլ հայեր ու հույներ էին: Զարմանալի չէ, ուստի, որ կառավարությանը ստիպված էր նույնիսկ գիտելիքներ ու պատրաստվածություն պահանջող պաշտոնները տրամադրել հայերին:
Ինչ վերաբերում է թուրքական թատրոնին, առ այսօր էլ այն կախված է հայ, և ընդհանրապես քրիստոնյա, դերասաններից:
Հայկական ու թուրքական հաջողությունների համանման կապ նկատելի է նաև ուրիշ ոլորտներում: Առևտրում և արդյունաբերության մեջ, բանկային գործում և արհեստագործության մեջ քրիստոնյաներն ընդհանրապես և հայերը մասնավորապես էին և դեռ մնում են գլխավոր գործակալները: Շփումը Եվրոպայի հետ նպաստեց նրանց արագորեն հարմարեցնելու հին մեքենաները նոր մեթոդներին: Այսպես կոչված «սառաֆները» կամ լումայափոխները, ովքեր մի տեսակ կորպորացիա էին կազմում, ժամանակին սպասարկել էին դրամական շուկայի բոլոր կարիքները, նոր պայմաններում վերափոխվեցին բանկային հաստատությունների:
Բանկ Օտոմանի, հիմնումից առաջ, անցյալ դարի կեսերին Թուրքիան այլ վարկային հաստատություններ չգիտեր, բացառությամբ հայ և հույն սառաֆների: Նրանք առևտրական և արդյունաբերական հաստատությունները մատակարարում էին կանխիկ կապիտալով: Նրանք փոխառություններ էին տրամադրում կառավարությանը, հաճախակի տարբեր նահանգներից ստացվող պետական եկամուտների գրավականի դիմաց:
Որքանով որ վերջինս վճարվում էր բնամթերքով, սառաֆները հարկադրված էին լինում նաև առևտրական գործարքներ ձեռնարկել, ներառյալ ապրանքների արտահանումն ու ներմուծումը:
Արդյունաբերության շատ ճյուղեր, ինչպես գործվածքեղենի արտադրությունը, մետալուրգիան, մետաքսի մանուֆակտուրան իրենց զարգացմամբ պարտական էին միայն և միայն հայկական ձեռնարկողականությանը: Այսպես կոչված Բրուսսայի մետաքսեղենը, որը շատ բարձր էր գնահատվում եվրոպական շուկաներում, արտադրվում էր հայկական գործարաններում:
Հետևաբար զարմանալի չէ, որ նույնիսկ դրամահատարանը, ինչպես նաև

վառոդի գործարանները երկու հայկական ընտանիքների ժառանգական սեփականությունն էին: Սրանցից մեկը Տատյանները, որոնք հիմնեցին վառոդի առաջին գործարանը Կոստանդնուպոլսում սուլթան Սելիմի գահակալության օրոք, հետագայում սև երախտամոռության զոհ դարձան պալատական խարդավանքների շնորհիվ:

Արհեստագործության բնագավառում հայ արհեստավորը էլ ավելի աչքառու դեր էր խաղում: Սառաֆների հետ միասին, Կոստանդնուպոլսում գոյություն ունեին էսնաֆներ կամ արհեստավորների համքարություններ: Նրանց մեջ հայկական կազմակերպությունները նկատելի էին ոչ միայն իրենց թվով, այլև մասնագիտությունների բազմազանությամբ: Անցյալ դարի կեսերին հայկական կորպորացիաները ընդգրկում էին շուրջ 70 տարբեր պրոֆեսիաներ, որոնցից ոմանց մեջ բացառապես նրանք էին մասնագիտացած: Հայերի տեխնիկական նվաճումները Արևմտյան Ասիայում քաջ հայտնի են և հաստատվում են բազմաթիվ ճանապարհորդների կողմից: Ինչ վերաբերում է արվեստներին, սրանք, նորից, պատվաստվել են գրեթե բացառապես քրիստոնյա ագգությունների կողմից: Հայերի խաղացած դերը արտակարգ կարևոր է: Բավական է ասել, որ հին արվեստի հուշակոթողները Ստամբուլում, Բեյլերբեյի, Չիրախանի, Դոլմա-Բախչեի՝ Բոսֆորի այդ մարգարտի, պալատները կառուցել են հայ ճարտարապետները: Նման ձևով նրանք նպաստել են շատ ուրիշ պալատների ճաշակավոր գարդարմանը: Անգամ Թոփ-Խանեի մզկիթը մի հայ գյաուրի ստեղծագործությունն է:

Այն նշանավոր տեղը, որ գրավել են հայերը Թուրքիայի մտավոր շարժման մեջ, շնորհիվ նրանց գաղութային ծավալման է: Այս տարրերը, գործելով դրսից, ներկայացնում էին Հայաստանի պոտենցիալ ուժերը, դուրս նետված թուրքական սահմաններից անբարենպաստ հանգամանքների բերումով, և որոնք այժմ բերում էին իրենց եռանդը՝ փոխանցելու այս, սահմաններում արգելափակված ազգի կորիզին: Այն պահից ի վեր, ինչ Հայաստանը դարձավ թուրք-թաթարական հորդաների սատուռնալիաների թատերաբեմ, այնտեղ գերիշխող պայմանները ավելի նպաստավոր էին ավազակության, քան խաղաղ աշխատանքի համար: Հարուստ դասակարգերը և քաղային բնակչությունը, որոնք ավելի էին ենթակա բռնության ու կողոպուտի, հարկադրված էին ապաստան որոնել օտար երկինքների տակ: Բնականաբար, նրանք ամենից առաջ գաղթեցին այն երկրները, որոնք ընտանի էին նրանց շնորհիվ, նրանց նախկին և ներկա առևտրական հարաբերությունների:

Կիլիկյան թագավորության անկումից հետո հայկական կապիտալը փոխադրվեց Ձենովա, Վենետիկ և Ղրիմ, մինչ հաջորդ դարերում այն մուտք գտավ աշխարհի բոլոր խոշոր արդյունաբերական շուկաները: Փոքրիկ, բայց ծաղկող հայկական գաղութներ ստեղծվեցին Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր միջազգային կենտրոններում:

Հայկական գործունեության այս կողմը սերտորեն կապված է համաշխարհային կարևորություն ունեցող պրոբլեմների հետ: Հայերի հայտնվելը միջազգային շուկայում՝ արդի քաղաքակրթության հիմքում ընկած նոր ոգու այդ հալոցում, մատնանշում է Հայաստանի կարևորությունը, որպես նոր աշխարհի գենեզիսի մի գործոնի, արտացոլված Արևելքի և Արևմուտքի միջև եղած փոխհարաբերություններում:

Ասիայիի և Եվրոպայի միջև առևտրական հարաբերությունների պատմության անկողմնակալ ուսումնասիրողը պարտավոր կլինի պատվո տեղը հատկացնելու հայերին և բարձր գնահատել նրանց կուլտուրական կարևորությունը, ինչպես նաև առևտրական հանճարը: Այս պետք է արվի

առանց մարդկային առաքինության փարիսեցիների սովորական նախապաշարման, ովքեր արհամարհական ծամածռությամբ շուռ են գալիս «խանութպան» հայերից, իրենք լինելով նրանց անհաջողակ և ապաշնորհ հակառակորդները նույն պրոֆեսիայում: Մենք այստեղ սոսկ հարևանցիորեն կնշենք, որ 16-րդ և 17-րդ դարերում հայկական գաղութների և առևտրական գրասենյակների մի ամբողջ ցանց սփռվեց բոլոր կարևորագույն համաշխարհային շուկաներում, Յավայից, Սումատրայից և նույնիսկ Ֆիլիպիններից մինչև Մարսել, Ամստերդամ և Մանչեսթր:

Այս ցանցի բոլոր թելերը միանում էին Հայաստանում, Արաքսի ափին գտնվող Ջուղա քաղաքում: Այս տեղի այժմյան անմխիթար տեսքը (հիմա Երևանի երկաթուղու վերջնական կայարանը) քիչ բանով է հիշեցնում ճանապարհորդին, որ մի ժամանակ սա համաշխարհային առևտրի կենտրոն էր: Նրա անցյալ մեծության միակ վկան նրա լայնածավալ և լուռ գերեզմանատունն է:

XVII դարի սկզբին ծաղկուն քաղաքը՝ Պարսկաստանի շահերի նախանձի առարկան, նման էր մի արմատախիլ արված և Պարսկաստան տեղափոխված ծառի: Նոր Ջուղան Սպահանի՝ շահերի մայրաքաղաքի, արվարձաններում, Շահ Աբբասի հովանավորության ներքո շողշողաց մի նոր և ավելի մեծ փառքով, քան նախկինում: Այս տիրակալը, ասես մտահոգված քավելու իր անլուր հանցագործությունը հայերի և Հայաստանի նկատմամբ, հովանավորեց նրանց և խրախուսեց նրանց ձեռնարկուողական էությունը: Ավելի ճիշտ կլինի ենթադրել, որ ագահ շահը առաջնորդվում որ սեփական պետության շահերով: Սրա ապացույցը շուտով մատուցվեց ոսկու մեծ հոսքով շահի գանձարանը: «Մի հայը ինձ ավելի շատ հարկեր է վճարում քան տասը մահմեդականը»,— այս էր շահի կարծիքը»4:

Ասիական շուկաները գրավելով իրենց ջանքերում բրիտանացի և հոլանդացի գործարար մարդիկ փնտրում էին հայերի համագործակցությունը, և հրապուրում էին նրանց իրենց տիրույթները: Պահպանվել է Արևելա-հնդկական ընկերության կառավարչի բնորոշ հրամանը, թվագրված 1691 թվականով, որով նա հորդորում է Հնդկաստանում ընկերության գլխավոր վարչությանը հրապուրել հայ փորձված գործի մարդկանց, որոնք շատ բան են արել առևտրի զարգացման համար ամբողջ Հնդկաստանով, Պարսկաստանով և առհասարակ Ասիայով մեկ: Մադրասում նրանց հատուկ թաղամաս պետք հատկացվեր, որտեղ նրանք կարողանային ապրել համաձայն իրենց սովորույթների և իրենց համար եկեղեցի կառուցեին: Այս արվարձանը կարելի կլինի անվանել Ջուղա, Շահ Աբբասի հետևողությամբ, որը գաղթեցրեց հայերին նրանց հայրենի երկրից Սպահան և «նրանք այնտեղ զորեղացել, դարձել են ամենահարուստ մարդիկ և աշխարհում մեր իմացած վաճառականներից ամենափորձվածները»: Նրանց վստահությունը շահելու համար անհրաժեշտության դեպքում կարող են հրավիրել նրանց

---

4. Krusinski. Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam, Leopoli, 1740, p. 80:

մասնակցելու կառավարմանը: Այդ ժամանակից ի վեր ոչ միայն անգլիացիք, այլև հայերն ու ուրիշ օտարերկրացիներ իրավունք ունեն ընտրվելու՝ վարելու պետական գործերը: Աշխատասեր հայ ժողովուրդը վաղուց էր գրավել Լոնդոնի հասարակության ուշադրությունը՝ «նկատառումներն այն էին, որ հայ վաճառականները առևտուր կատարում էին սեփական միջոցներով և վարկերով», գործում էին բոլոր գլխավոր համաշխարհային շուկաներում և արտահանում էին ամենաարժեքավոր ապրանքները5:

Այս խոսքերը լավագույն հանձնարարականն են, որը երբեէ տրվել է հայերի

առևտրական գործունեությանը: Նրանց անբասիր ազնվությունը և բարձր համբավը շեշտված են XVII և XVIII դարերի բազմաթիվ ճանապարհորդների կողմից: Սրանցից մեկը, ծնունդով անգլիացի, հայ վաճառականին տրված փայլուն նկարագրության մեջ նրան «բոլոր առումներով ջենթլմեն» է համարում6:

Այս նույն «առևտրական շենթլմեններն էին՝ աքսորված օտար երկրներ և այնտեղ ստիպված ստեղծելու նոր մշակութային արժեքներ, որ դարձան հայկական վերածննդի նախակարապետները: Իրենց աքսորավայրում նրանք երբեք չկորցրեցին կապը իրենց մայր-երկրի հետ: Նրանք այն փարոսներն էին որոնք հեռվից լույսի ճառագայթներ սփռեցին խավարի մեջ թաղված Հայաստանի վրա:

Նոր գաղափարները և մտքի ուղղությունները ճանապարհ էին հարթում դեպի երկիր վաճառականների քարավանների տրորված ուղիներով: Ազգային ինքնագիտակցությունը կրկ Ահա թե ինչու հայերը և՛ Թուրքիայի սահմաններից դուրս և՛ նրա սահմաններում քայլել են թուրքերի առջևից առաջադիմության և, ժամանակակից քաղաքակրթության ճանապարհին: Մինչև հավատացյալ մահմեդականը ննջում էր անդորր մինարեթից հնչող մուզեինի կանչի տակ, հայերի անհանգիստ ձայնը հեռավոր երկրներից զրնգում էր իբրև տագնապի կոչնակ՝ կոչելով հայրենակիցներին դեպի նոր լույս և թարմ ձգտումներ:

Փոքր ժողովուրդի հերոսական պայքարը չբերեց նրանց նպատակների իրականացմանը: Թուրքական բանտի պարիսպները զրկեցին նրանց աստվածային լույսից, նրանց գլխին բարձրացած թուրքական սուրը պահեց նրանց ստրկության մեջ: Բայց գարկել է ժամը, երբ Հայաստանը, ամբողջովին արյունաներկ իր գավակների արյունով, արդար դատաստանի է կոչում իր դատավոր դահիճների նկատմամբ և պահանջում է սեփական ճակատագրի տերը լինելու իր իրավունքը:

ին արթնացավ և գործեց որպես առաջադիմական տքնության խթան:

---

5. John Bruce. Annals of the honorable East-India Company. III. 111 and II, 617. London, 1810.

6. Ker Porter, I, 424. «Աբբաս Մեծի ժամանակներում մի հայ վաճառական համարվում էր ամենաունակ գործակալը Ասիայի և Եվրոպայի միջև կատարվող հազվագյուտ ապրանքների և ոսկով նրանց արժեքի փոխադարձ փոխադրություններում: Կարճ ասած, նա իրավացիորեն կարող էր հավակնել այն տիտղոսին, որը քաղաքակիրթ երկրներում համարվում է որպես ամենապատվավոր բնութագրությունը հասարակության մեջ: Նա այն էր, ինչ էին Վենետիկի և Ջենովայի վաճառականները, ինչ են Անգլիայի վաճառականները, բոլոր առումներով ջենթլմեն»:

TURKIFICATION

BACKGROUND, BELIEFS, AND CONSEQUENCES
SEMINAR PAPER WRITTEN BY ERIC CURRAN
COURSE 1879–JEWS UNDER ISLAM IN THE 20TH CENTURY: DR. NORMAN STILLMAN

Introduction

In the year of 1889, a gathering of Muslim students in Constantinople, the Ottoman Empire's capital, converged at the Royal Medical Academy.[3] Here, they founded a panel meant for discussion of various philosophies and political issues plaguing the Ottoman Empire at the time, a panel referred to as the Ottoman Union Society.[4] The group's name later became the Ottoman Committee of Union and Progress (or simply the CUP), with its followers being referred to by many outsiders as the Young Turks.[5] Despite these humble origins, this discussion group soon became a powerful political organization, one which would eventually gather enough strength to dominate the Ottoman Empire's government during its final years and reshape the Ottoman populace itself in quite dramatic ways. Behind this movement was a philosophy of Turkification. A question comes from this: how did this late Ottoman era ideology arise to prominence, to where it defined the Ottoman Empire right up to its very end? Also, what exactly did the precepts of Turkification entail? These are questions which I will attempt to answer in the following research. Additionally, I seek to explore in greater detail the enormous consequences of the Ottoman Empire's controversial geopolitical actions taken during World War I against the predominantly Christian and Jewish ethnic minorities, examining the connections these policies likely had to Turkification.

Rise of the Young Turks and Turkification: A Brief Background

In order to understand the idea of Turkification, one must first examine its roots and how it arose to prominence in the first place. Initial stirrings of this movement arose during the rule of Sultan Abdul Hamid II from 1876-1909.[6] In the decades prior to his succession to the throne, a number of Ottoman leaders and intellectuals had attempted to instill numerous political and cultural reforms in the period known as the Tanzimat, merging the empire's classic heritage with European modernity and constitutionalism.[7] This movement even resulted in a constitution being drafted in 1876, accompanied by the establishing of a parliament and Abdul Hamid II gaining the throne following his successor's deposition.[8]

Well-meaning as these measures may have been, instability and old ethnoreligious tensions ironically ended up being inflamed. As explained by Dr. Bedross Der Matossian, many of the driving reformers behind the Tanzimat intended to create greater legal equality between the Ottoman Empire's non-

[3] M. Şükrü Hanioğlu, "Turkism and the Young Turks (1889-1908)." *In Turkey beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities*, ed. Hans-Lukas Kieser, (London: I.B. Tauris, 2006), 7
[4] Ibid
[5] Ibid
[6] Ibid, 7-8
[7] William L. Cleveland and Martin Bunton, *A History of the Modern Middle East*. 4th ed. (Boulder, CO: Westview Press, 2009), 119-120
[8] Ibid, 120-122

Muslim and Muslim populations, hoping to secure non-Muslim loyalty.[9] However, as the non-Muslims had been at *dhimmi* status for centuries, the Tanzimat measures often "subverted the classical Islamic hierarchy and shocked Muslim opinion," offending many ranks of the Ottoman Muslim population due to its willingness to overturn this old Islamic-based tradition.[10] Additionally, key territorial losses, foreign interventions, and uprisings continued to plague the empire during the years of the Tanzimat, particularly in the Christian-dominated Balkan region.[11] Deeply suspicious of his political opposition and of the Western powers, in 1878 Sultan Abdul Hamid II cancelled the constitution and dismissed the parliament.[12] Instead, he ruled as an absolute monarch, placing an emphasis on Islam as being central to the laws and culture of the Ottoman Empire, as well as on himself in the role of both sultan and caliph, effectively reversing many of the Tanzimat era policies and espousing a pan-Islamic worldview.[13] Additionally, the sultan attempted to curry favor with many of his non-Turkish Muslim subjects by appointing Albanians, Arabs, and Kurds to positions of power in his royal court, as well as granting favors to their communities.[14] Meanwhile, the sultan's deep paranoia concerning his personal security led to the harsh suppression of dissent and press freedoms, and potentially restive political and ethnic groups were often subject to harsh crackdowns and in some cases organized killings (as will be explained later in this paper).[15]

With all of these factors in mind, and the reversal of numerous reforms, it may very well have been inevitable that Abdul Hamid II would lose considerable favor with both the Turkish population and non-Turkish Ottoman citizens. In particular, the sultan's aforementioned favoritism and strategic political appointments for non-Turkish Muslims encouraged feelings of resentment and betrayal amongst sizeable factions of his Turkish Muslim subjects.[16] While not apparent at the time due to the sultan's intolerance for discussions of differing identities, for many of the Turks these emotions began to gradually transform into feelings of Turkish-centered pride and unity.[17] Such strong nationalistic feelings attracted numerous Turks of all walks of life into the initially non-political and ethnically diverse CUP in droves.[18] The CUP expanded by leaps and bounds thanks to this influx of members, and welcomed Muslims of all ethnic groups into its ranks while encouraging many of its branches to block Christians from joining (especially Armenians), on the basis of suspicions that these groups' interests were contrary to the survival and territorial integrity of the Ottoman Empire.[19] Meanwhile, Abdul Hamid II himself came to be seen by a large number of his largely Turkish subjects

[9] Bedross Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*. (Stanford, CA: Stanford University Press, 2014), 8-9
[10] Mark L. Movsesian, "Elusive Equality: The Armenian Genocide and the Failure of Ottoman Legal Reform." *University of St. Thomas Journal of Law and Public Policy* 4, no. 2 (2010): 2
[11] Matossian, 8-9
[12] Ibid
[13] Hanioğlu, 7
[14] Ibid
[15] Ibid
[16] Ibid
[17] Ibid
[18] Ibid, 8
[19] Ibid, 8

as an obstacle to modernity and to the preservation of the Ottoman Empire.[20]

These emotions eventually transformed into direct political action against his governance. In 1895 and 1896, prominent members of the CUP plotted a coup against the sultan, only to be easily discovered by the sultan's spies.[21] Following the sultan's ensuing repression of the CUP and exile of many of its adherents, and years of neglect towards the military, frustrations came to a head in the early 20th century.[22] The pro-CUP soldiers, whose pay was quite dismal and given on an irregular basis, grew increasingly agitated during these years.[23] By 1908, the Salonika-based, European-educated Ottoman Third Army had enough.[24] Motivated by their pride in a unified Ottoman Turkish heritage, a powerful group of Turkish Third Army officers rose up against the sultan (in the event now referred to as the Young Turks Revolution), demanding him to reinstate the 1876 constitution with the warning that they themselves would march on the capital if he failed to acquiesce to their ultimatum.[25] With this very clear threat of violent action from his own army, and widespread support throughout the empire for this bold challenge to his rule, Abdul Hamid II had little choice but to concede defeat.[26] He officially restored the 1876 Ottoman constitution on July 24, 1908, and by the end of the year a democratically elected parliament was in place.[27]

However, while not obvious yet or intentional by these revolutionaries, the seeds of Turkification as official late Ottoman era policy had been sown. A counterrevolution occurred in 1909, with some common soldiers and theological students gathering in the capital to try and restore Abdul Hamid II's Islamic-based authoritarian rule.[28] This effort failed miserably, resulting in the sultan's deposition and exile to Salonika, being replaced on the throne by his younger brother Mehmet V as a figurehead monarch.[29] While the widely despised Abdul Hamid II had been removed from his position, the political chaos was far from over, with various governmental shakeups occurring in the years immediately following this event.[30] By 1913, certain Turkish elements of the CUP had become disgruntled with the Ottoman government's constant upheavals and turmoil.[31] Thus, these individuals resorted to carrying out a coup to put the coalition government squarely in the hands of the CUP.[32] Through a surprise raid on the Sublime Porte (government offices in the capital) in January of that year, an assassination was carried out against Nazim Pasha (the war minister), and Grand Vizier Kamil Pasha (the head of the ruling coalition) was coerced at gunpoint into resignation.[33] Following this attack and further power grabs from the CUP, in the following months a CUP-ruled authoritarian military regime assumed command of the government, headed by the

[20] Cleveland and Bunton, 122
[21] Hanioğlu, 7
[22] Cleveland and Bunton, 135
[23] Ibid
[24] Ibid
[25] Ibid
[26] Ibid
[27] Ibid
[28] Ibid, 136
[29] Ibid
[30] Ibid
[31] Ibid
[32] Rogan, 19-20
[33] Ibid, 20-21

Three Pashas: Mehmet Talaat, Ismail Enver, and Ahmed Djemal.[34] Turkification had thus become the basis of law for the empire, with little serious resistance in place.

Turkification

With this historical background explained, it becomes apparent that the rise of the Young Turks and their idea of Turkification was a gradual process, one which fully manifested itself after years of growing resentment against Abdul Hamid II. Considerably aided by political circumstances, it was able to find its place within prominent circles of the Ottoman Empire, eventually becoming a core part of the new ruling class through the Young Turks Revolution and later the 1913 coup. However, political processes alone cannot explain how the idea of Turkification (as part of the Young Turks movement) appealed to enough individuals that such drastic changes in the political order of the empire could be possible. Several key concepts aided in defining it as an ideology and encouraging scores of Ottoman Turks to embrace it with open arms. Such elements primarily involved elements of nationalism, religion, and modernization theory.

Turkification as Nationalism

First and foremost, Turkification was a form of nationalism. As explained earlier, Abdul Hamid II's priority towards appeasing and granting favors to non-Turkish Muslims had helped to foster feelings of jealousy and betrayal amongst many Turkish civilians and intellectuals.[35] Despite this, Ottomanism, the belief in upholding the unity of the Ottoman Empire for all its coequal subjects, was initially the more prominent form of nationalism officially promoted by the CUP and the new government coalition in which it played a role.[36] Many of these individuals initially sought to decentralize the government and grant greater freedoms for the non-Muslim and non-Turkish ethnic groups, as well as take apart what they saw as an overtly bloated bureaucracy.[37]

However, for many CUP members even prior to the successful 1913 coup, this Ottomanism was deeply intertwined with Turkification and its stressing of strictly Turkish-centered nationalism.[38] In addition to the increasingly commonplace feelings of Turkish-based pride and heritage, the various nationalist movements and often-successful rebellions in the Balkans (mostly from Christian ethnic groups) of the 19th and 20th centuries had helped to encourage an idea of the need for Turks to show solidarity and to take pride in being of Turkish heritage, rather than seeing the word as a joke or insult amongst themselves.[39] From the very onset of the CUP and its publications, Turkish army divisions in the Ottoman armed forces were referred to by CUP leaders and spokespeople as the "national troops," while exclusionary language was sometimes used toward Muslim soldiers of other

[34] Cleveland and Bunton, 136
[35] Hanioğlu, 7-8
[36] Erol Ülker, "Contextualising 'Turkification': Nation-building in the Late Ottoman Empire, 1908–18." *Nations and Nationalism* 11, no. 4 (2005): 617
[37] Ibid, 617
[38] Hanioğlu, 8-10
[39] Ülker, 617

ethnic groups.[40] This concept proved especially enticing to Turkish military officers involved in fighting the many ethnic revolts and wars in the Balkans.[41] Naturally, as Dr. William Cleveland and Dr. Martin Bunton explain, Turkification (sometimes also referred to as Turkism) grew to emphasize "the crucial Turkish contribution to the success of the Ottoman Empire," as well as the existence of "a special pre-Islamic, pre-Ottoman cultural heritage that distinguished the Turks from the other inhabitants of the empire."[42] To put it simply, as Dr. Matthias Bjornlund explains, Turkification as nationalism promoted "Turkey for the Turks."[43] Thus, the defining element of Turkification was its core as a nation-building project, seeking to instill a proud ethnic and cultural identity for the Turkish population and the Turkish-dominated Ottoman Empire.

As World War I dawned, this nationalistic pillar of Turkification developed an even more extreme and controversial offshoot which found traction amongst a sizeable number of both CUP leaders and Turkish intellectuals who had been exiled from Russia.[44] By the time the regime of the Three Pashas was established in 1913, many of these individuals had developed an idea of pan-Turkism.[45] According to research from Dr. Martin Bunton and Dr. William Cleveland, pan-Turkism stressed "the existence of unifying bonds among all speakers of Turkish."[46] This was the result of considerable discussion and the forging of friendly ties with various Turkic activist groups scattered throughout Russia, themselves often questioning why people of such similar backgrounds and cultures should be separated by political barriers.[47] For Enver Pasha in particular, achieving this pan-Turkish ideology would involve potentially going so far as to seize ethnically Turkic lands stretching far into Central Asia, largely under Russian or Chinese rule; as CUP writers put it, the result would be "a 'Turkish nation' whose head lies at the Chinese wall and whose legs reach to the Sea of Marmara and the Mediterranean.'"[48] Such a conquest was intended not just to achieve this greater idealistic vision, but also as a way of counteracting the ethnoreligious tensions plaguing the empire in its current state.[49] Naturally, Enver and his fellow pan-Turkish CUP compatriots saw their entry into World War I as a chance to regain the lost glories and prestige of the Ottoman Empire, as well as to hopefully accomplish the goal of unifying Turks and Turkic groups under a common state.[50] Essentially, these proponents of pan-Turkism were interested not just in fostering Turkish unity amongst the Ottoman Empire and nation building, but even envisioned conquest (no matter how small the chances of success) which they believed would be for the common good and would thus save the Ottoman Empire by creating even greater cultural hegemony. Ultimately, for Enver and his

[40] Hanioğlu, 8
[41] Ibid
[42] Cleveland and Bunton, 139
[43] Bjornlund, 51
[44] Cleveland and Bunton, 139
[45] Ibid
[46] Ibid
[47] Hanioğlu, 10
[48] Ibid
[49] Robert Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust.* 1st ed. (Chicago: University Of Chicago Press, 1996), 164
[50] Ibid, 140

likeminded pan-Turkish proponents, the Ottoman Empire was to be no longer most importantly identified as representing the Islamic caliphate over Mecca and Medina, but rather would be a nation primarily defined by its Turkish background and culture, and potentially bringing together the Turkic ethnic groups throughout the Middle East and Central Asia under one banner.

Turkification and Islam

Turkish-based nationalism, in conjunction with its pan-Turkish offshoot, became an important pillar driving the idea of Turkification for the CUP. However, these nationalistic feelings also appear to have involved a certain degree of spiritualistic fervor. In particular, the Islamic faith was incorporated as a key part of this concept. As the large majority of the Turks and the Turkic peoples were Muslim, Islam became seen as one of the defining precepts of the Ottoman Empire and even of the Turks as a people.[51] This was of course nothing new, as this belief had already taken root amongst many Turkish civilians and leaders during the reign of Sultan Abdul Hamid II (a belief which he himself had encouraged and promoted in order to differentiate himself and his nation from the Christian-dominated European superpowers).[52] Being incorporated into Turkification thus boosted the idea to a divine level; hence, many proponents of Turkification perceived their movement as in part constituting a reverse crusade intended to take back the mostly Muslim Turkish-based Ottoman Empire from the corrupting influences of the predominately Christian West.[53] Meanwhile, for many CUP intellectuals and leaders, Christians within the Ottoman Empire and the Balkans were to be seen as oppressors and likely traitors to the state itself.[54] In essence, the ideology of Turkification could be seen as blurring the lines of the secular and the spiritual into a single worldview, an approach that undoubtedly gave it a greater appeal to members of the CUP and its heavily military-based support.

Turkification and Modernity

In addition to these religious and secular nationalistic concepts, another important precept defining Turkification as an ideology was its strong emphasis placed on the need to implement modernization of the Ottoman Empire. To both liberal-leaning and strictly conservative affiliates of the Young Turks movement, the empire's instability and considerable decline over the years could be blamed on years of backwards-mindedness and the older leaders' inability to embrace progress for their nation.[55] Because these previous leaders failed to accept this fact, as a result, the once-proud nation had fallen hopelessly behind the Western superpowers and continued on its rapid decay from within.[56] Thus, according to Dr. Stanford J. Shaw and Dr. Ezel Kural Shaw, the CUP and its coalition naturally "felt that the

[51] Hanioğlu, 10
[52] Ibid, 7
[53] Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: The Medical Killing and Psychology of Genocide*. (New York: Basic, 1986), 47
[54] Hanioğlu, 8
[55] Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*. Vol. 11. (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 305
[56] Ibid

empire simply had to modernize if it was to survive and that the West was the only model from which this modernization could be taken."[57] For them, the key to achieving such Western-based modernity was for the empire to accept and promote science, which would in turn allow the empire to unlock the same military and geopolitical might as its European and American rivals.[58]

Simultaneously, this Western, science-based modernity became coupled with social Darwinism, with many members of the CUP believing that the Turks needed to truly earn their place as a worthy world power and as a superior race through science and promoting greater education for the Turkish majority.[59] In turn, the Turks could then use their superior advancements and cultural supremacy to enlighten the Arabs and other non-Turkish subjects with this newfound Ottoman Turkish modernity.[60] All the while, this education and enhancement of their cultural superiority would allow the Turks to rightfully reclaim their leadership positions in various commercial and trade roles, which were at the time largely occupied by Armenians and Greeks.[61] The rise of Japan as a superpower, along with its military defeat of Tsarist Russia in the 1904-5 Russo-Japanese War and its conquest of Korea, was perceived as adding credence to the CUP's arguments in this regard.[62] For these officials and intellectuals, Japan's push for modernization had proven them to be a superior race, and the Koreans were seen as inferiors who were fully deserving to be dominated by the Japanese.[63] In other words, these members of the CUP argued that Japan's rise as a powerful nation was evidence that Western-based modernity was available for any group willing to embrace it, not just the primarily Christian Western powers. Additionally, these CUP intellectuals and leaders argued that Turks could achieve a similar modern, yet still purely Turkish, status through both the encouragement of science and forgoing marriage with Westerners, thus keeping the Turkish race as pure as possible and ensuring that their race would be fit for survival.[64]

Of course, this was not without a degree of controversy amongst the CUP's ranks. Debates erupted concerning the nature of how the empire should go about forming a distinctly Turkish flavor of Western modernity, with some of the leading intellectuals arguing that not just promoting and studying science, but complete secularization of the state itself, was needed to achieve this goal.[65] On the other hand, many devout Muslims in the coalition insisted on going back to the essentials of Islam as a lens through which Westernization and acceptance of contemporary science were to be implemented.[66] As it appears, the more traditionally Muslim elements of the coalition succeeded in ensuring a continued

[57] Ibid
[58] Renée Worringer, "'Sick Man of Europe' or 'Japan of the Near East'?: Constructing Ottoman Modernity in the Hamidian and Young Turk Eras." *International Journal of Middle East Studies* 36, no. 2 (2004): 216
[59] Ibid
[60] Hanioğlu, 11
[61] Ülker, 622
[62] Worringer, 216
[63] Renée Worringer, *Ottomans Imagining Japan: East, Middle East, and Non-Western Modernity at the Turn of the Twentieth Century*. (London: Palgrave, 2014), 257
[64] Hanioğlu, 10
[65] Shaw and Shaw, 305
[66] Ibid

focal point on Islam as a key component of forming a distinct Ottoman Turkish modernity (tying in closely with the spiritual factors involved in Turkification).[67] Essentially, Turkification transcended its boundaries as an ethnoreligious ideology, with its proponents developing their own form of modernization theory which sought to emulate the recent successes and innovations of the Western powers and Japan, without completely compromising the empire's culture and heritage.

Consequences

The concept of Turkification, and its development of pan-Turkism, had been intended by its proponents to benefit the Ottoman Empire and many of its subjects, uniting them under a Turkish-based Ottoman core. Unfortunately, for many of the Ottoman Empire's non-Turkish subjects, the concept of Turkification manifested itself in ways which proved to be harmful to their interests, or in some cases even their own existence. The Christian minorities and the Palestinian Jewish community (the Yishuv) in particular suffered greatly due to various measures inspired by this ideology, connected with the Ottoman involvement in World War I. To understand the far-reaching consequences of Turkification in this regard, one must examine how it directly affected the Armenians, Greeks, Assyrians, and Jews.

Armenians

Arguably the most well-known example of these far-reaching consequences is found in the actions taken by the CUP regime against the primarily Christian Armenians, mainly those living in the eastern stretches of Anatolia. Well-educated and long having been engaged in commerce and various community guilds, the Armenians had long been regarded by members of the Ottoman elite as "'the loyal nation' (milleti sadka)."[68] However, as the years went on, tensions between many of the Armenians and their Turkish and Kurdish peers became evident, ironically fueled in part by the well-meaning reforms of the Tanzimat thinkers.[69] These tensions worsened under the rule of Sultan Abdul Hamid II, and a number of Armenian political organizations such as the Dashnak and Hunchak became active in eastern Anatolia, attempting to arouse Armenian nationalist sentiment, in reaction to the increasingly heavy burdens placed upon them by Sultan Abdul Hamid II and mistreatment from their local Kurdish overlords.[70] Faced with Armenian protests and revolts due to his unpopular taxation policies, and wanting to secure the loyalty of his Turkish and Kurdish Muslim subjects, Abdul Hamid II supported a massive series of violent attacks and massacres against Armenian communities beginning in 1894 and lasting at least through 1896; the deaths of approximately 200,000 Armenians resulted from these killings.[71] In addition, numerous forced conversions of Armenian Christians to Islam took place during this time, though many of these were later reversed back to Christianity when the Armenians' safety was no longer in complete jeopardy.[72] Thus, by the time the Third Army and the Young Turks coalition had assumed control of the Ottoman

[67] Hanioğlu, 10
[68] Movsesian, 10
[69] Ibid, 9-10
[70] Matossian, 9-13
[71] Ibid, 13-14
[72] Movsesian, 15

government and effectively ended the oppressive rule of Abdul Hamid II, the Armenian community as a whole was quite supportive of this outcome, driven by a newfound sense of hope that their interests would be far better received under a new system of Ottoman unity for both Muslim and non-Muslim subjects.[73]

However, as it was to be, a number of major anti-Armenian mob killings took place despite initial Armenian support for the Young Turks (the 1909 Adana massacre of 20,000 Armenians being the bloodiest of these), and tensions between the Armenians and their Turkish and Kurdish Ottoman peers remained a consistent problem throughout Anatolia.[74] Meanwhile, during the early years of World War I, Russia invaded eastern Anatolia (with some Armenian volunteer troops in their ranks), and continued CUP discriminatory policies and pogroms towards the Armenians helped spur some Armenian defections to the Russian lines, particularly around the eastern Anatolian town of Van (resulting in a blood-stained Armenian revolt and the Russian capture of the town).[75] Following this loss, and with some of the CUP members desiring revenge for the Van uprising, the CUP decided to take extreme measures to destroy what they believed was an imminent Armenian mass secession movement.[76] The CUP immediately ordered a widespread series of crackdowns and organized deportations upon the increasingly restive Armenian communities, beginning with a series of arrests and public executions of numerous Armenian intellectuals in the capital in April 1915.[77] Throughout the duration of World War I, the Armenian population was quickly decimated, to where by the early 1920s, at least one million Armenians had perished.[78] These deportations were almost always accompanied by starvation, death marches, massacres, and numerous other war crimes, and gangs of criminals were organized by many CUP political and military officials to attack the Armenian deportees.[79] Even Turkish and Kurdish doctors and laypeople supportive of the CUP became deeply involved in these processes, helping these military officers kill hordes of the victims.[80]

This series of deportations and mass murders remains a controversial and hotly debated subject even to the present, with many scholars making accusations that the CUP-run Ottoman government had engaged in an early example of genocide against its Armenian population. Other scholars have argued that while the Armenians suffered horribly from these events, claims of intended genocide from the government itself are questionable, perhaps even of dubious nature with little supporting evidence. Regardless of whether governmental intent was present to annihilate the Armenians as an ethnic group, it is apparent that many of the perpetrators of these massacres and deportations had motivations stemming from a profound feeling sense of Turkish nationalism and supremacy. In his research on the Nazi doctors and common people who participated in the Holocaust of World War II, Dr. Robert Jay Lifton found multiple parallels between them and many of

[73] Matossian, 23-27
[74] Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans.* (New York: Basic Books, 2015), 13, 33
[75] Ibid, 170-172
[76] Ibid, 172-176
[77] Ibid, 174
[78] Cleveland and Bunton, 152
[79] Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: The Medical Killing and Psychology of Genocide.* (New York: Basic, 1986), 476
[80] Ibid

the doctors, civilians, and criminals who played an active role in the Armenian massacres. One of these commonalities involved a shared perception of the victims (in this case the Armenians) as an enemy whom they were to exterminate in the name of forwarding a vision of supremacy for the master race, in this case the Turks.[81] Also, Henry Morgenthau, Sr., the American ambassador to the Ottoman Empire during World War I, recalls in his memoirs multiple incidents of Talaat Pasha openly boasting to him about the killings and considering the Armenians as a whole as traitors, along with Talaat's other fellow CUP officers (especially Enver) blaming the resulting massacres entirely on the Armenians as a just response to treachery.[82] Talaat himself even admitted to Morgenthau, Sr. that he had no regard for any potential economic consequences that these measures would have, showing a zealous commitment towards removing the Armenians from these regions at all costs.[83] At the same time, many Turks and European Muslim refugees were resettled in areas which the Armenians had been expelled or killed.[84] As explained by Dr. Eugene Rogan, these were the desired results for Talaat, who mandated to his officials that Armenians would not consist of any more than 10 percent of the population in any single one of the Anatolian provinces, destroying any potential Armenian goals for independence and creating greater ethnoreligious homogeny in the Ottoman core.[85] In the end, it becomes quite obvious how these policies targeting the Armenians, along with the ensuing killings and deportations, had motivations which can be traced back to the ideology of Turkification, especially from its points concerning nation building and Turkish ultra-nationalism.

Greeks

The Armenian Christians indeed suffered significantly as a consequence of Turkification and its related ideals, whether through poorly implemented security measures or an organized policy of genocide. Likewise, considerable anguish was inflicted upon the Greek Christian communities in the Ottoman Empire, particularly those living in Pontus, the Aegean coast, and inner Anatolia.[86] As with their Armenian Christian co-religionists, the Ottoman Greeks were initially joyful over the results of the 1908 revolution, which they hoped would bring about better equality and treatment towards them than they had received under Abdul Hamid II.[87] However, this was not to be the case. Even before the initial deportations and executions of Armenians took place, scholars have discovered from observers in Smyrna (now Izmir) and the capital Constantinople (now Istanbul) that a large-scale ethnic cleansing of more than 100,000 Greeks from the Aegean coast and the province of Thrace took place prior to the Ottoman Empire entering World War I.[88] As a key eyewitness to these events, the Dutch-Danish consul Alfred van der Zee reported the following:

---

[81] Ibid
[82] Henry Morgenthau, Sr., *Ambassador Morgenthau's Story*. (New York: Doubleday, Page, & Company, 1919), 335-363
[83] Matthias Bjornlund, "The 1914 Cleansing of Aegean Greeks." *Journal of Genocide Research* 10, no. 1. (2008): 51
[84] Ülker, 630
[85] Rogan, 174
[86] Bjornlund, 42
[87] Matossian, 23-26
[88] Bjornlund, 42

> About three months ago the Governor General of Smyrna [*vali* Rahmi Bey], acting, as I understand, on instructions from the Ministry, made an inspection in the small towns situated on the coast of this province. It would appear that in the course of this *tourne´e administrative* he gave semi-official orders to the sub-governors to force the Greek population resident therein to evacuate these towns. No order of expulsion was decreed, but the Turkish officials were to make use of tortuous and vexatious measures so well-known to them. The like instructions were, I understand, given by the Governors of the other maritime provinces.[89]

In addition, der Zee noted that during this time, CUP officials scattered throughout the Ottoman Empire frequently advised Muslim civilians to boycott businesses owned by Greek Christians, later turning to encouraging violence and even partaking in large-scale massacres of the Greeks by mobs and organized gangs following the failure of these boycotts.[90] Recent academic observations from the memoirs of Mahmut Celal Bey of Smyrna (one of the highest officials in CUP regime) indicate that multiple branches of the Ottoman government were in collaboration under Enver Pasha to organize these policies, lending credence to arguments of government-ordained ethnic purging based on racially motivated Turkish nationalism.[91] As Dr. Matthias Bjornlund writes, additional documents produced from the government during this time showed that it was policy for the Greeks in these regions to be "forced by the authorities to embark for Greece or convert to Islam."[92] These policies further escalated during World War I and spread throughout Pontus and Anatolia, with forced deportations, torture, and mass killings quite commonplace, resulting in an estimated total of around 350,000 Greek deaths by the end of 1922.[93]

As with the case of the Armenians, security concerns were given as the reason for these actions. The CUP's leaders feared that the Ottoman Greek communities would cooperate with the kingdom of Greece should war break out, comprising another dangerous fifth column against the increasingly fragile empire.[94] However, it is also commonly believed by scholars that these actions were driven by desires from the CUP leaders to kill or expel the Greeks in order to change the demographics of the non-Turkish and non-Muslim areas of the Ottoman Empire, in essence taking another step towards setting up a Turkish-based ethnic core in the heart of the empire (and perhaps a building block towards pan-Turkism). The replacing of the largely Christian Greeks with Muslim Albanians and Cretans in various regions has often been seen as proof of the CUP's desires to achieve greater cultural and ethnic homogeny.[95] The memoirs of Mahmut Celal Bey (a key CUP government official in office during World War I) indicate that important Turkish members of the CUP, especially Dr. Nazim Bey and Enver Pasha (two of

[89] Ibid, 43
[90] Ibid, 46
[91] Ibid
[92] Ibid
[93] Adam Jones, *Genocide: A Comprehensive Introduction*, 2 ed. (Abingdon-on-Thames, United Kingdom: Routledge, 2010), 163
[94] Bjornlund, 43
[95] Ibid, 42

the key figures behind the Armenian deportations and massacres), admitted that they sought to use these often extreme measures as a way of effectively neutralizing the voices of the Greeks and other non-Turkish minorities.[96] Additionally, these memoirs demonstrate that an obvious connection existed between these policies and the Ottoman government's treatment of the Armenians, leading to arguments from many scholars that the Ottoman Greeks suffered from the same premeditated act of genocide as did the Armenian communities.[97] From this evidence, it becomes clear once again that the idea of Turkification had far-reaching implications for the late Ottoman Empire and its non-Muslim minority populations, whether or not genocide was the intended goal of the CUP government as an entirety.

Assyrians

As with the Armenians and Greeks, the policies related to Turkification deeply affected the Assyrian Christian community. Prior to World War I, large-scale crackdowns and persecutions occurred against the Assyrians under the rule of Sultan Abdul Hamid II, in a manner quite similar to the Armenians.[98] Dr. Adam Jones notes that as World War I drew near, the CUP regime accused the Assyrians as an entirety of committing treason, as some Assyrian tribes and groups had taken up arms against the empire following the brutal policies of Sultan Abdul Hamid II and his various allies against them.[99] Following the military defeat at Van (which also contained many Assyrians as it did Armenians), leaders and members of the CUP carried out organized deportations and large-scale massacres against the Assyrians living throughout Anatolia and in bordering provinces of nearby Persia.[100] The forced evacuations were usually accompanied by starvation, death marches, torture, rape, and various other war crimes, with an estimated total of around 250,000 Assyrians killed by the early 1920s.[101] As with the Armenians and Greeks, many scholars up to this day have argued that these mass murders and expulsions of the Assyrians comprised yet another part of what was an overarching act of genocide by the CUP aiming for the complete annihilation of the predominantly Christian ethnic minorities.[102] Similarly to the Armenian and Greek cases, elements of Turkification were very clearly helping to drive these actions against the Assyrians, as the CUP government had been planning to reconfigure the demographics of the Assyrian-dominated regions in order to neutralize potential Assyrian resistance.[103] Additionally, it has been revealed over time that the resettling policies also applied to the Assyrians as it did to the Armenians and Greeks.[104] Thus, the consequences of Turkification again make themselves quite clear, as demonstrated by the connected nature of the Assyrian measures to those directly affecting the Armenian and Greek communities.

[96] Ibid, 43-45
[97] Ibid
[98] Jones, 151-162
[99] Ibid
[100] Ibid
[101] Ibid
[102] Ibid
[103] Bjornlund, 42
[104] Ibid

Jews

In addition to the brutal actions and extreme actions of the CUP regime taken against the Armenian, Greek, and Assyrian Christians, the Ottoman Jewish communities (also referred to as the Yishuv) became a target of harsh policies believed to have connections to Turkification. Starting in the late 1800s, the rise of Zionism (emphasizing the central importance of the Middle East as the homeland of the Jews) and anti-Jewish persecution in other nations led to thousands upon thousands of Jews moving to the region of Palestine in the Ottoman Empire.[105] Despite later Ottoman policies to halt this flow of immigration, many Jews still continued pouring into Palestine.[106]

The outbreak of World War I and the rule of the CUP saw a massive shift in the dynamics of the Ottoman-Jewish relations. The Yishuv was hit hard by trade embargoes from the empire's enemies, being saved from potential starvation by generous American aid courtesy of Ambassador Morgenthau, Sr., as well cooperation between Western Zionist organizations and some local German and Ottoman leaders.[107] In addition to this, as with the Armenians, Greeks, and Assyrians, many of the Jews, particularly the often well-educated immigrant populations living in and near Jaffa and Tel Aviv, fell under increased scrutiny and aroused suspicion from the CUP regime.[108] As explained by Dr. Bedross der Matossian, the debate had been ongoing for years amongst many Sephardic and Zionist Jewish intellectuals as to whether or not they were to completely integrate into the Ottoman Empire, or if their future involved at least some degree of autonomy and self-governance away from their Turkish overlords.[109]

Regardless of the Yishuv's overall consensus, in 1914 Djemal Pasha (at this time appointed as the military governor of Syria, including the region of Palestine) and his chief subordinate Beha-ed-Din grew to believe that many of the Jewish immigrants of Jaffa and Tel Aviv had divided loyalties.[110] Additionally, Beha-ed-Din himself harbored significant resentment toward the increasingly independent functioning of the Yishuv (which had developed its own institutions, activist organizations, and even a distinct flag and national anthem), being a strong proponent of Turkish unity and supremacy.[111] Having served in the Ottoman army in the Balkan campaigns (which nearly always resulted in considerable Ottoman land loss and European intervention), along with his wariness of the increasing American presence felt in the Middle East, Beha-ed-Din was further inclined to react harshly to any potential independence movements.[112] With these factors in mind, widespread crackdowns on the entire Yishuv began on November 1, 1914, with Djemal Pasha taking the following measures:

> He ordered house searches for illegal documents and arms; prevented the establishment of new Jewish settlements in Palestine; dissolved the

[105] Cleveland and Bunton, 240-243
[106] Ibid
[107] Moses, 2
[108] Isaiah Friedman, "German Intervention on Behalf of the Yishuv, 1917." *Jewish Social Studies* 33, no. 1. Bloomington, IN: Indiana University Press (1971): 23-27
[109] Matossian, 62
[110] Moses, 5-6
[111] Ibid
[112] Ibid

> Jewish guard, *Hashomer*; arrested community leaders on charge of espionage; forbade the use of Hebrew language on signs and even private correspondence; made illegal the use of Jewish National Fund stamps, as well as Zionist flag; closed branches of Anglo-Palestinian Company; dissolved the Jewish Court of Arbitration and confiscated its archives; and subjected the charity committee, *Kolelim*, to the same fate. The Jewish soldiers were then disarmed and transferred to labor corps.[113]

Arms confiscation, the use of torture, and CUP threats of forcing Jewish girls to marry or become sex slaves for Turkish and Arab officers also accompanied these measures.[114] This process culminated when, on December 17, 1914, Djemal Pasha and Beha-ed-Din ordered a massive expulsion of all the Russian immigrant Jews from Palestine, primarily concentrating their efforts on the city of Jaffa, a community numbering around 6,000 in total.[115] Of these victims, 600 were saved and relocated to Alexandria in Egypt through the efforts of Ambassador Morgenthau, though many Turkish boatmen involved robbed the victims en route.[116] As for the Russian Jews who remained in Palestine, news of their increasing plight and persecutions from the CUP resulted in considerable German and American cooperation with Izzet Bey (the Ottoman governor of Jerusalem serving under Djemal Pasha) to rescind this eviction order.[117] Under heavy pressure from the German ambassadors and his fellow CUP officers, Djemal Pasha immediately complied with their requests, firing Beha-ed-Din and permitting any remaining Russian immigrant Jews to stay in the empire.[118]

While this first wave of measures may have been struck down rather quickly, another, even more controversial set of policies was later enacted by Djemal Pasha in the region against the Jews living in Palestine. By 1917, the United States' relations with Germany and the Ottoman Empire were deteriorating; simultaneously, British armies had successfully reached all the way to Gaza before being beaten back.[119] Due to renewed fears of Jewish collaboration with the British invaders, Djemal Pasha gave yet another order of expulsion on March 27, 1917, expanding it to include all Jewish civilians versus just Jews of Russian origin.[120] In this case, he targeted the coastal cities of Tel Aviv and Jaffa, commanding that the Jews and Muslims living in these areas were to be evacuated from the potential war zone immediately (with the only exception being granted for local farmers with an upcoming harvest).[121] While the Muslim inhabitants were allowed to return within a short period of time after this, sometimes even being left alone altogether, the Jews were not permitted to do the same.[122] Christian Austro-Hungarian and German nationals could stay in the area "at their own risk," a policy which

---

113 Ibid, 6
114 Ibid, 6-7
115 Mary McCune, *The Whole Wide World, Without Limits: International Relief, Gender Politics, and American Jewish Women, 1893-1930*. (Detroit: Wayne State University Press, 2005), 46
116 Moses, 7
117 Ibid, 7-8
118 Ibid
119 Ibid, 9
120 Ibid, 9-10
121 Friedman, 23-24
122 Ibid

according to Dr. Isaiah Friedman, was seen by the local Jews as "an act primarily directed against themselves."[123] The German consul in Jaffa, Karl von Schabinger, agreed with this sentiment, especially in light of the recent British defeat at Gaza, which removed considerable justification for Djemal's ordered evacuation.[124]

In spite of the British retreat, the deportation orders were not cancelled, and a sense of dread was shared by many Jewish leaders of the possible disaster that could be waiting to engulf their Ottoman co-religionists.[125] Such feelings are evident in the August 17, 1917 publication of the *Sentinel*, a Chicago-based Jewish newspaper. Here, the *Sentinel* quotes an editorial written by an Argentine author on the CUP and its treatment of the Yishuv:

> Under the old, traditional Turkey, in the land of the Sultans, the Jews lived in far greater peace than they do now. The Jews of Turkey, and particularly the Jews of Salonika, assisted more than any other Ottoman subjects in the overthrow of Abdul Hamid, and together with the Young Turks, sacrificed themselves for a new, modern Turkey. For this alone the Jews were entitled to feel more secure under the new regime than in other lands. But the Young Turks, whose ideal is the Ottomanization of all non-Turks, have persecuted the Jews and poured out their wrath upon all the peoples and nationalities who have the misfortune to live under their domination…now, freed of their former restraint, they are resorting to their Ottoman system of annihilating the Jews and the other non-Turks.[126]

The report also cites multiple other Jewish activists heavily involved in the process, such as Professor Abraham Yehuda of Madrid and Dr. Max Nordau of Paris, as well as implying involvement of various other foreign Jewish and Zionist organizations.[127] As can be immediately deciphered from both this publication and Friedman's text, it becomes apparent that many members of the worldwide Jewish diaspora were well aware of the widespread deportations, massacres, and ethnic cleansings taking place against the Armenian, Greek, and Assyrian communities.[128] Naturally, many of them no longer viewed the CUP leadership and its supporters with respect, but instead with considerable disdain and disgust. Also, with similar initial deportation measures being enacted by the CUP against many of the Ottoman Jews (especially the immigrants) as to those against the Christian minority communities, it is apparent that many Jews justifiably feared that if action was not to be taken on their behalf, that they would meet the same fate as those groups. These worries were given even more credence when, shortly after the deportations in Jaffa and Tel Aviv, Djemal attempted also to have all Jewish civilians be expelled from Jerusalem.[129] German, Jewish, and Western correspondence revealed accounts of local Turkish civilians lynching a number of Jewish civilians, and reportedly confirmed that Djemal Pasha indeed did threaten to organize massacres

[123] Ibid, 24
[124] Ibid
[125] Ibid
[126] *The Sentinel*, 10
[127] Ibid
[128] Friedman, 24
[129] Ibid, 26

against the protesting Yishuv.[130] These events were further complicated when in the fall of 1917, the British-supported Nili (a Jewish spy ring) was discovered in the area of Jaffa, confounding foreign and domestic efforts to have the deportation orders rescinded.[131] Djemal responded to this crisis by directly accusing the entire Yishuv of treason to the Ottoman Empire and enacting further persecutions and measures directed against the Jews, policies which were seen as bearing a strong semblance to those which he and his fellow CUP officers had ordered against the Armenians.[132]

However, unlike the cases involving the Christian ethnic minorities, such dire ethnic cleansing was averted. After various telegrams and pleas for help were sent to government and Jewish leaders worldwide, various heads of state and politicians (from both the Allied Powers and a number of neutral nations) began to put diplomatic pressure on the CUP to cease these policies, as well as to ensure the safety and protection of the Jews.[133] As had occurred in the 1914 case, the Ottoman Empire's normally complicit German allies joined in with this international protest movement, most likely motivated by a desire to secure more favorable terms of peace should the time come for both nations to surrender to the Allied Powers (which at this point in the war was looking increasingly inevitable).[134] Finally, in 1917, Djemal Pasha and his officers capitulated, due to near-disastrous diplomatic clashes with the German ambassadors, as well as demands from both the Germans and his own fellow CUP officials.[135] Talaat Pasha, who played a significant role in organizing the measures taken against the Christian-dominated communities, even went so far as reassuring the German officials, "We have done much harm to the Armenians, we shall do nothing to the Jews."[136] In the end, the German and Ottoman military leaders freed the large majority of the detained Jews due to a lack of evidence, while the members of the Nili spy ring were punished harshly through execution or long-term imprisonment.[137] Thus, by 1917, this second wave of deportations and arrests of the Jews ceased, though the Jaffa and Tel Aviv deportees were still not permitted to return to their homes at this time.[138] It was not until the British armies had fully captured the region of Palestine in late 1917 that the Jewish victims were granted the opportunity to move back to their properties in these cities, which had been carefully guarded by a few armed Jewish volunteers who were allowed to remain behind to prevent confiscation or vandalism.[139] According to research from Dr. Mary McCune, it has been estimated that a total of at least 9,000 Jews were directly affected by this second wave of deportations and political crackdowns from the CUP.[140] Additionally, many of these deportees perished from widespread disease, the harsh winter weather of 1917, and rampant starvation

[130] Moses, 10-13
[131] Ibid
[132] Ibid
[133] Ibid
[134] Ibid
[135] Ibid
[136] Ibid, 16
[137] Ibid
[138] Ibid
[139] Friedman, 26-43
[140] McCune, 46

induced by World War I.[141]

While the Jews may not have suffered from widespread killing and perhaps even outright genocide as did the Christian groups, it becomes apparent here that the ideology of Turkification played a key role in motivating these actions against the Yishuv, which resulted again in suffering for the non-Turkish victims. Similarly to the Christian minorities, the Yishuv (neither Turkish nor Muslim) became seen by members of the CUP and its supporters as comprising something of a foreign element, ultimately leading to accusations of the entire Yishuv comprising another potentially traitorous fifth column within the Ottoman Empire; the ensuing measures led to persecutions and significant suffering for the victims, albeit not to the extreme of the Armenians and their ilk. As previously mentioned, Beha-ed-Din (heavily involved in the first series of Jewish deportations) and Djemal Pasha both harbored strong feelings of Turkish nationalism, tinted with prejudices towards the Jews. Likewise, it appears that Djemal Pasha did have an intent of applying ethnic cleansing against the Yishuv, just as he and many of his CUP officials and supporters had done to the Christian ethnic communities, likely as a way of silencing potential sedition movements. Friedman writes that apparently, Djemal had personally vowed that the Yishuv would be completely wiped out should the British successfully capture Palestine.[142] Given the previously described official policies of resettling Muslim subjects in areas where the Armenians, Greeks, and Assyrians had once lived, it may very well have not been unthinkable that Djemal and the other CUP leaders would have eventually transplanted largely Muslim inhabitants to replace the expelled Jews from Jaffa and Tel Aviv. The permission of the Muslim civilians to return to these areas shortly after the evacuations, while preventing the Jews from doing such, may very well add credence to the argument of the CUP trying to spread greater cultural hegemony in these areas. Based on these, the consequences of the broad application of Turkification throughout the Ottoman Empire again manifested themselves, directly affecting the largely loyal Yishuv in a significant, harmful manner.

Conclusion

The ideology of Turkification was not one which took root in an abrupt manner. Rather, it was the natural, gradual result of Turkish reactions to the failures of various well-meaning reforms undertaken during the Tanzimat period, as well as to ethnoreligious tensions and policies enacted by Sultan Abdul Hamid II. The ideology eventually arose to high prominence after the 1908 Young Turks Revolution, becoming most apparent by the time the Three Pashas took control of the government in 1913. The appeal of Turkification rested heavily in its strong emphasis on inspiring a Muslim Turkish-centered national identity throughout the Ottoman Empire, eventually leading many of its most prominent believers to embrace pan-Turkism and Darwinist modernization theory as their nation's new defining geopolitical models and mentalities. However, these elements of Turkification eventually produced dire consequences for the Armenian, Greek, Assyrian, and Jewish minorities, involving violent crackdowns and purges which have often been argued in most of these cases to constitute premeditated genocide

[141] Ibid
[142] Friedman, 42

carried out by the CUP government. Regardless, Turkification makes for a rather interesting case study of how Ottoman political and social thought evolved during the empire's final years, as well as providing valuable insight into the motives driving the CUP administration to take such extreme measures against the Ottoman Christian and Jewish communities.

Bibliography

Bjornlund, Matthias. "The 1914 Cleansing of Aegean Greeks as a Case of Violent Turkification." *Journal of Genocide Research* 10, no. 1. (2008): 41-57.
Cleveland, William L., and Martin Bunton. *A History of the Modern Middle East*. 4th ed. Boulder, CO: Westview Press, 2009.
Friedman, Isaiah. "German Intervention on Behalf of the Yishuv, 1917." *Jewish Social Studies* 33, no. 1. Bloomington, IN: Indiana University Press, (1971): 23-43.
"How Argentine Jews Intervened for Palestine Jews." *The Sentinel*, August 17, 1917, 10.
Hanioğlu, M. Şükrü. "Turkism and the Young Turks (1889-1908)." In *Turkey beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities*, edited by Hans-Lukas Kieser, 3-19. London: I.B. Tauris, 2006.
Jones, Adam. *Genocide: A Comprehensive Introduction*. 2 ed. Abingdon-on-Thames, United Kingdom: Routledge, 2010.
Matossian, Bedross Der. *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2014.
McCune, Mary. *The Whole Wide World, Without Limits: International Relief, Gender Politics, and American Jewish Women, 1893-1930*. Detroit: Wayne State University Press, 2005.
Melson, Robert. *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*. 1st ed. Chicago: University Of Chicago Press, 1996.
Morgenthau, Sr., Henry. *Ambassador Morgenthau's Story*. New York: Doubleday, Page, & Company, 1919.
Moses, Osik. 2015. "Deportation of the Jewish Population in Palestine during World War I." Paper presented at the International Graduate Students' Conference on Holocaust and Genocide Studies Papers, 2015. Academia.edu. Accessed October 29, 2016. https://www.academia.edu/11548530/Deportation_of_the_Jewish_population_in_Palestine_during_World_War_I.
Movsesian, Mark L. "Elusive Equality: The Armenian Genocide and the Failure of Ottoman Legal Reform." *University of St. Thomas Journal of Law and Public Policy* 4, no. 2 (2010): 1-17.
Lifton, Robert Jay. *The Nazi Doctors: The Medical Killing and Psychology of Genocide*. New York: Basic, 1986.
Rogan, Eugene. *The Fall of the Ottomans*. New York: Basic Books, 2015.
Shaw, Stanford J., and Ezel Kural. Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*. Vol. 11. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
Ülker, Erol. "Contextualising 'Turkification': Nation-building in the Late Ottoman Empire, 1908–18." *Nations and Nationalism* 11, no. 4 (2005): 613-636
Worringer, Renée. *Ottomans Imagining Japan: East, Middle East, and Non-Western Modernity at the Turn of the Twentieth Century*. London: Palgrave, 2014.
Worringer, Renée. "'Sick Man of Europe' or 'Japan of the Near East'?: Constructing Ottoman Modernity in the Hamidian and Young Turk Eras." *International Journal of Middle East Studies* 36, no. 2 (2004): 207-230.

مناسبات ایرانیان و ارمنیان

دکتر ادیک باغداساریان

ارمنیان از سپیده دم تاریخ خود مناسبات بسیاری با مردمان و کشورهای همسایه داشته اند، لیکن از نظر تاریخی هیچ کشور و ملتی چون ایران و ایرانیان با ایشان نزدیک و صمیمی نبوده است. روابط دیرینه این دو ملت آسیای مقدم انعکاس چند گانه خود را چه در زمینه زبان و آداب و سنن و چه در فرهنگ معنوی، مردمی، مذهبی و واقعیت های گوناگون تاریخی یافته است.

ایران و ارمنستان مراکز دیرینه پیدایش تمدن بشری بوده اند و با جرأت می توان گفت که هیچ ملتی در خاور میانه و نزدیک از حیطه نفوذ تمدن سازنده و حیات بخش ایرانی و ارمنی بیرون نمانده است و این بدان علت است که ملل ارمنی و ایرانی هزاران سال مردمانی بوده اند که به ایجاد و رونق فرهنگ پرداخته اند.

نفوذ تمدن و فرهنگ ایران بر ارمنیان نیز یک واقعیت است. گر چه بدیهی است که ارمنیان ملتی نبودند که صرفا" فرهنگ خود را بر اساس تمدن همسایگان خود بنا نموده باشند، لیکن در مسیر پیشرفت مستمر فرهنگ و تمدن ضمن حفظ مناسبات خویش با ملل و اقوام مختلف به نوبه خود در پیدایش و تکوین مستمر عقاید گوناگون، ارزش های فرهنگ معنوی و پیشرفت تمدن بشری مشارکت داشته اند.

آن چه که به روابط دیرینه ارمنیان وایرانیان مربوط می گردد، این است که قدمت و تاریخ این روابط به قدمت دو ملت می رسد. برای نخستین بار در تاریخ، نام "آرمینیا" یعنی ارمنستان در سنگ نبشته های میخی دوران حکومت خاندان هخامنشی(سده ششم پیش از میلاد) یاد شده است. در حجاریهای تخت جمشید نیز می توان امروزه تصویر مرد ارمنی را مشاهده کرد که خود یک واقعیت حتمی و مسلم است. سنگ نبشته های معروف بیستون نیز حکایت از مناسبات ایرانیان و ارمنیان در این دوره دارند.

نیکوغایوس آدونتس(Nikoghayos- Adonts) مورخ نامی ارمنی، به درستی چنین می نویسد: "ارمنستان که از دیرباز در حوزه نفوذ سیاست بین المللی ایران قرار داشته است، سده های متمادی در همین محدوده فرهنگی با ایرانیان در تماس بوده است. زمانی که اشکانیان حکومت ایران را در دست گرفتند و سلسله اشکانی ارمنی نیز در ارمنستان مستقر گردید، روابط اجتماعی و فرهنگی دو کشور عمق هر چه بیشتری یافت".

یک واقعیت تاریخی، این که تا سده پنجم، یعنی زمانی که حروف الفبای ارمنی اختراع گردید، به موازات الفبای یونانی، زبان و الفبای فارسی به عنوان وسیله مکاتبات دولتی و اجتماعی مورد استفاده قرار داشت. بعلاوه، حروف فارسی در دربار ارمنستان بطور رسمی به کار می رفته است. در این باره اطلاعات و شواهد موثقی در نزد موسی خورنی پدر تاریخنویسی ارمنی سراغ داریم. در همین برهه از زمان بود که زبان ارمنی به کمک زبان فارسی غنی تر می گردد.

در زمان حکومت ساسانیان در ایران، به سال ۳۰۱ مسیحیت به عنوان مذهب رسمی ارمنستان پذیرفته شده مناسبات دو ملت وارد مرحله نوینی گردید و روابط فرهنگی آنها تحت هیچ شرایطی دچار خدشه و مشکل نشد.

ایران دوران ساسانی با توجه به ارمنستان مسیحی، اقتدار بیزانس، این دشمن دیرینه خود را نیز شاهد بود. رقابت این دو، حکومت ارمنستان را مورد مخاطره قرار می داد.

بحران روابط سیاسی ایران و ارمن خود بخود در مبارزه عقیدتی نیز انعکاس خود را می یابد. لیکن این پدیده ها گذرا بودند و نقش تعیین کننده ای در سرنوشت تاریخی دو ملت نداشتند. اسماعیل رائین مورخ ایرانی با ظرافت خاصی چنین بیان می کند: "ارمنیان فرزندان قومی بودند که با میل و رغبت به ندای انسان دوستانه زرتشت یعنی کردار نیک، پندار نیک و گفتار نیک پاسخ مثبت دادند".

این سخن بدین معنی است که علائق شدید و بلامانع، جزو ویژگی های معنوی دو ملت در جهت مبارزه با بدی ها و کمک به احقاق حق در دنیا بوده است.

با وجود فراز و نشیبهای تاریخ سیاسی، مناسبات معنوی، فرهنگی و زبانی ارمنیان با همسایه دیرینه خود ایران تداوم یافته است. گواه این امر وجود سرودها و روایات داستانی ایران در ارمنستان است که در طول زمان تداوم یافته تا به امروز رسیده اند. شواهد و مدارک مورخین ارمنی، آگاتانگغوس(Agatangeghos)، موسی خورنی، سبئوس(Sebeos)، گریگور ماگیستروس و دیگران گواه این قضیه هستند. افتخار قدیمیترین ذکر و یادداشت در مورد رستم یکی از قهرمانان محبوب و ستوده خاور زمین، تا کنون برای موسی خورنی محفوظ مانده است. باید از تاریخ سبئوس(سده هفتم میلادی) نیز یاد کرد ، زیرا در اینجا در باره قهرمان باستانی ایران، اسفندیار و افسانه خسرو و شیرین مطالبی ثبت شده است.

اسناد و مدارک نشان می دهند که اندیشمندان برجسته ارمنی در سده های میانه با ادبیات علمی ایران آشنایی داشته حتی به زبان فارسی که دریچه ارتباط با فرهنگ غنی و عالی ملت همسایه خود بود، تسلط داشتند.

از نقطه نظر زمانی، نخستین ترجمه ها از زبان فارسی در نیمه نخست سده یازدهم میلادی از آثار پزشکی زکریای رازی صورت گرفته اند. تماس شخصی اندیشمندان ارمنی با شاعران فارسی گوئی که به ارمنستان مسافرت کرده و یا در شهرهای ارمنی نشین و همجوار با ارمنستان زندگی می کردند نیز قابل توجه است. از این میان می توان ناصر خسرو، حکیم نظامی، جلال الدین رومی، قطران تبریزی، نظامی گنجوی، سعدی و بسیاری دیگران رانام برد.

گواهی کستاندین یرزنکاتسی(Kostandin- yerznkatsi) در مورد تعریف داستان های شاهنامه در ارمنستان شایان ذکر است، بر اساس آن، در سده های ۱۴-۱۳ میلادی زمانی که آوازه شاهنامه فردوسی هنوز به بسیاری از مردمان نرسیده بود، در ارمنستان مردم با آن آشنا بودند و حتی کستاندین یرزنکاتسی شعری نیز بر وزن شاهنامه سروده است.

یادداشت هایی که در مورد حماسه ایران از دیر باز در ادبیات ارمنی موجود بوده اند گواهی می دهند که ارمنیان در مبارزه و پیکار هزار ساله ایران با توران در کنار ایرانیان قرار داشته اند. شکست بدی ها و پیروزی خوبی ها در سرودهای حماسی ایران به ملت ارمنی نیز الهام داده است و اینان با به عاریت گرفتن قهرمانان ایران، آنان را چنان با دنیای اندیشه و فرهنگ روح حماسی خود مأنوس و صمیمی گردانیده اند که حماسه ایرانی-ارمنی"رستم-زال" یکی از شاخه های فرعی

حماسه مردمی "دلاوران ساسون" پدید آمده است. روح بلند ملت ایران در شعر پرآوازه و جهان شناخت فارسی به تصویر کشیده شده است. ارمنیان با مطالعه آثار جاودانی فردوسی، حافظ، سعدی، جامی، عمر خیام با کشور شکوهمند ایران و مردم پر قریحه و دارای ذوق ادبی سرشار آن پیوندهای مهر و دوستی بر قرار می سازند.

در سده ۱۷م. ارمنیان مهاجر نشین پر رونقی در ایران، بویژه در جلفای نو، پدید آوردند که به یکی از مراکز برجسته تجارت بین الملل شرق و غرب تبدیل گردید. این امر نه تنها از روح سازندگی شگفت آور ملت ارمن که از سلوک و رفتار پر مهر ملت شریف و مهمان نواز ایران حکایت دارد. در قبال این رفتار گرم و صمیمانه ارمنیان نیز از هیچ کوششی در قدر شناسی از این امر و خدمت به این مرز و بوم دریغ نکرده اند. در حوادث مختلف تاریخی، ایرانیان و ارمنیان نه تنها همیشه در کنار یکدیگر زندگی کرده اند که اغلب با هم گام برداشته و دارای یک سرنوشت بوده اند و متقابلا" فرهنگ یکدیگر را غنی ساخته و همیشه نسبت به هم احترام خاصی را رعایت کرده اند و بطور کلی در مقاطع زمانی سرنوشت ساز با یکدیگر متحد شده با دشمن مشترک به ستیز و نبرد پرداخته و در یک نبردگاه و جبهه جنگ به شهادت رسیده اند.

این یک واقعیت مسلم است که در طی قرون متمادی وجود ایران توانا در خاور نزدیک، به عنوان سنگری در جهت نگهداری استقلال و حکومت ارمنیان عمل کرده است.

ایران همواره پناهگاهی مطمئن برای ارمنیان بوده است و بی جهت نیست که ارمنیان هم ایران و هم ارمنستان را به طور برابر خانه خود می دانند و وقتی که در ایران زندگی می کنند کلا" احساس نمی کنند که اقلیت هستند زیرا که ایرانیان آنان را به عنوان جزئی از خود می پندارند.

ملت ارمن هرگز فراموش نخواهد کرد که ایران جزو اولین حکومت ها بود که در سال ۱۹۱۸ استقلال ارمنستان را به رسمیت شناخت و به همین سان، نیز در ۲۱ سپتامبر ۱۹۹۱ اعلام استقلال نوین ارمنستان را به رسمیت شناخت. بدیهی است که مردمان با ایجاد تاریخ خود میتوانند هویت ملی خود را تثبیت و راه درست را به سوی آینده پیدا کنند. لیکن به خاطر آوردن گذشته کافی نیست، باید بتوان به آینده نیز نگریست. امروزه نقطه عطفی در روابط تاریخی میان ایرانیان و ارمنیان محسوب می گردد. مرحله نوینی در این روابط پدید می آید و دو ملت کهن با پدید آوردن حکومت های مستقل خود به افق های گسترده ای برای روابط و مناسباتشان امید بسته اند.

اکنون ایران و ارمنستان دارای ۴۶ کیلومتر مرز مشترک هستند. برای ملت ارمن، این مرز امید است و پلی که بر روی رودخانه ارس بنا شده در واقع پلی میان قلوب دو ملت بشمار می رود. ایران و ارمنستان به عنوان دو حکومت مستقل دوست و همسایه می توانند روابط متقابل خود را گسترش داده به ایجاد ثبات، صلح و امنیت در منطقه کمک کنند.

در طی قرون متمادی، ملت ایران در صف تشنگان عدالت قرار داشته در سیاست و در زندگی روزمره همواره از الگوهای عالی اخلاقی پیروی نموده است. ملت ارمن اعتقاد دارد که در مرحله نوین ایجاد مناسبات و روابط میان ایران و ارمنستان، آنچه که بر پایه این الگوها و معیارها بنا شود نه تنها در خدمت خوشبختی دو ملت دوست قرار می گیرند که باعث صلح و بهزیستی و پیشرفت کل منطقه خاور میانه و خاور نزدیک خواهد گردید.